

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Həşimova Tahirə Heydər qızı

“Əsas növ risklərin təhlilinin metodiki problemləri ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.N.M.İsmayılov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.f.d., b/m. N.M Musayeva

Kafedra müdiri prof. Sifariz Səbzəliyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ƏSAS NÖV RİSKLƏRİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI.....	6
1.1. Risk anlayışı, onun məzmunu və idarəolunması prinsipləri	6
1.2. Risklərin növləri və onların təsnifatının metodoloji problemləri	14
1.3. Risklərin tanınması, qiymətləndirilməsi və minimuma endirilməsi üsullarının sistemləşdirilməsi	21
FƏSİL 2. ƏSAS NÖV RİSKLƏRİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.....	31
2.1. Kommersiya riskinin təhlili metodikası və onun təşkili ardıcılığı.....	31
2.2. Maliyyə riskinin təhlili və qiymətləndirilməsi problemləri	42
2.3. Müəssisənin müflisləşməsi riskinin təhlili və diaqnostikasının metodiki problemləri	53
NƏTİCƏ	67
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müəssisələrdə risklərin idarə edilməsinə vahid yanaşmanın hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün sistem risklərinin idarə edilməsinin və qiymətləndirilməsinin müasir təcrübəsinin tədqiqini obyektiv zərurətə çevirir. Risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyi riskləri minimuma endirmək və maliyyələşdirmək üçün düzgün seçilmiş üsul və metod vasitəsilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, müəssisələrin makroiqtisadiyyat aspektindən riskdən qorunması onun digər risk idarəetmə metodları ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən daha effektiv sayılır.

Risklərin idarə edilməsi, identifikasiyası və təhlili onların meydana gəlməsinin ehtimalını proqnozlaşdırır. Bu istiqamətdə təhlili aparmaq üçün konkret alqoritm təklif olunur, araşdırma mərhələlərinin əsas komponentləri və onların ardıcılığı nəzərdən keçirilir.

Risklərin sığortalanması probleminin aktuallığı müxtəlif elmi məqalələrin, bu mövzunu əhatə edən tədqiqatların, risklərin sığortalanması sahəsində yeni fikirlərin təqdim olunmasına səbəb olur. Bu nəşrlərin əksəriyyəti xarici müəlliflərə aiddir. Ölkə sığorta sənayesində bir sıra həll edilməmiş problemlər var. Əksər hallarda, bir çoxu sığorta sahəsində, o cümlədən risklərin sığortası ilə bağlı qanunvericiliklə bağlıdır.

Cari risk konsepsiyası, biznesdə mövcud olan təhdidləri minimuma endirmək üçün lazım olan məhdudiyyətlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bundan əvvəl, risk müəyyən edilməli, onun faktorları ətraflı araşdırılmalı, qiymətləndirilməli və təhlil olunmalıdır. Risklərin qiymətləndirilməsi və təhlili idarəetmə texnologiyasında bir mərhələ kimi mühüm rol oynayır.

İstehsalın idarə olunması zamanı risklərin təhlilinin vacibliyi, əhəmiyyəti risklər olmadan demokratik idarəetmənin bərqərar olmadığı bir situasiyada ondan ibarətdir ki, idarəetmənin demokratikləşdirilməsini təmin edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində yüksək nailiyyətlərin əldə olunmaması ilə xarakterizə olunur. Bu risk və gəlirlərin əlaqəli olmasından asılıdır. İdarəçiliklə bağlı verilən bütün qərarlar mütləq və müxtəlif risklərə malik olur. Hər hansısa müəyyən nəticənin əldə olunub

olunmayacağı barədə müəyyən fikirlər yarada bildiyindən risklərin ölçülməsi müəssisə sahibləri üçün çox zəruridir. Sahibkarlığın bu qədər inkişaf etdiyi bir cəmiyyətdə risklərin yaratdığı zərərlərlə bağlı dövlət deyil fərdi sahibkarlar məsuliyyət daşıyırlar. Sırf bununla əlaqədar olaraq, hər bir müəssisə işçisi şübhəli vəziyyətləri əvvəlcədən təhlil etməli, verilən qərarları təhlil etməli və bunun üçün tələb olunan məlumatları əldə etmək və emal etmək, həmçinin icrasına operativ nəzarət etmək gücünü özündə ehtiva etməlidir. Hal-hazırkı şəraitdə iqtisadi araşdırmaların, nəzəri və praktiki idarəetmənin vacib nüansı kimi əsas risklərin qiymətləndirilməsi və uçuğu probleminin müstəqil tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bazar subyektlərinin azad və kooperativ fəaliyyəti fikrinin tətbiqi, bazar rəqabətinin sağlam formada təşkili qeyri-müəyyənliyi və riskləri qaçılmaz edir. Belə şəraitdə biznes sferasında onların nəticələrini qabaqcadan görmək və optimal qərarlar qəbul etmək olduqca çətinidir. Bu baxımdan, bazar münasibətləri sistemində risk obyektiv zəruri kateqoriya olmaqla iqtisadi təhlili nəzəriyyəsinin və metodikasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi əsas növ risklərin təhlilinin metodiki problemlərinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- Risk anlayışı, onun məzmunu və idarə olunması prinsiplərini nəzərdən keçirmək;
- Risklərin növləri və onların təsnifatının metodoloji problemlərini göstərmək;
- Risklərin tanınması, qiymətləndirilməsi və minimuma endirilməsi üsullarının sistemləşdirilməsinə nəzər salmaq;
- Kommersiya riskinin təhlili metodikası və onun təşkili ardıcılığını müəyyənləşdirmək;
- Maliyyə riskinin təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərini şərh etmək;
- Müəssisənin müflisləşməsi riskinin təhlili və diaqnostikasının metodiki problemlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın obyektı əsas növ risklərdir,

əsas növ risklərin təhlili və diaqnostikası tədqiqatın predmetini təşkil etməkdədir.

Dissertasiya işinin metodu. Tədqiqatın nəzəri və metodik əsasları risklərin formalaşması və inkişafı və risk idarəetmə nəzəriyyələrinin nümunələrini öyrənməyə sistemli yanaşma tətbiq edən xarici və yerli alimlərin klassik və müasir tədqiqatlarında təqdim edilən iqtisadi nəzəriyyə, ümumi idarəetmə nəzəriyyəsi və risklərin idarə edilməsi prinsipləridir. Tədqiqat prosesində elmi əsərlər mövzu ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxan mövzu ilə əlaqədar tədqiq edilmiş və tənqidi şəkildə şərh edilmişdir. Dissertasiya tədqiqatında ümumi biliyin bilik metodları, sistemli, tarixi, iqtisadi statistik analiz metodları, ekspert və reyting qiymətləndirmələri aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılar hesab oluna bilər:

- Risklərin növləri və onların təsnifatının metodoloji problemlərini göstərilmişdir;
- Risklərin tanınması, qiymətləndirilməsi və minimuma endirilməsi üsullarının sistemləşdirilməsinə nəzər salınmışdır;
- Kommersiya riskinin təhlili metodikası və onun təşkili ardıcılığını müəyyənləşdirilmişdir;
- Müəssisənin müflisləşməsi riskinin təhlili və diaqnostikasının metodiki problemlərini araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hazırlanmış müddəalar və nəticələr risklərin idarə edilməsinin konseptual əsaslarının bir sıra əhəmiyyətli aspektlərini inkişaf etdirir və tamamlayır və müxtəlif səviyyəli kooperativ təşkilatlar üçün risklərin idarə edilməsi proqramları və strategiyalarının inkişafı üçün metodoloji əsas ola bilər.

İşin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil və altı yarım fəsildən, nəticə ilə ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL 1. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ƏSAS NÖV RİSKLƏRİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI

1.1.Risk anlayışı, onun məzmunu və idarə olunması prinsipləri

“Risk” məhfumu kompleks, əksərən bir-birilə ziddiyyət təşkil edən mərhələləri özündə birləşdirən proses olduğundan, qanunvericilikdə lazımı səviyyədə izah edilmədiyindən və istifadə olunduğu andamüəyyən sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan şəxslər tərəfindən lazımı səviyyədə nəzərə alınmadığından, onun açıqlanmasında və elementlərinin vurğulanmasında bir çox əks və təzadlı fikirlər vardır

XX əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarının ekspertləri tərəfindən yaradılan əsərlərdə bu anlayışının iqtisadi təhlili haqqında məlumatlara rast gələ bilirik. İlk olaraq amerikalı tədqiqatçı Nayt tərəfindən 1921-ci ildə ərsəyə gətirilən “Risk, qeyri-müəyyənlik və gəlirlər” adlı araşdırmayönlü əsərində riskə iqtisadi kateqoriya kimi izah verilmişdir.

Hər hansısa bir müəssisənin yeni davamlı sosial-iqtisadi təşkilatın, ümumi prinsiplərini araşdırarkən Nayt təbii qiymət barədə nəzəriyyə ilə rəqabəti eyni zamanda tədqiq etmiş və qeyri xalis rəqabətli mühitlə xalis rəqabətli mühitin arasındakı fərqlilikləri göstərmək üçün firmanın fəaliyyətini hər iki halda qiymətləndirmişdir. O xalis rəqabətli mühitin yalnız nəzəriyyədə mövvud olduğunu vurğulamış və bildirmişdir ki, bu halda alıcı və satıcılar bazar barədə tam əhatəli məlumata sahib olurlar. Nəticədə müəssisələr qiymətlərin tənzimlənməsi barədə heç bir çətinliklə üzləşmirlər. Bütün bunlara baxmayaraq əsərin yekun hissəsində müəllif reallıqda bu halın heç bir zaman baş vermədiyini yəni bazar qiymətlərinin formalaşması və nəzarəti zamanı təşkilatların çoxsaylı problemlərlə qarşı qarşıya olduqlarını qeyd edir.

Frenk Naytin fikirlərinə əsasən qeyri müəyyən vəziyyətlərin ölçülə bilən hissəsi risk adlana bilər. Belə ki, hal-hazırda baş verən proseslərin gələcəkdə ortaya çıxacaq nəticələri yəni, müəssisə üçün mənfəət yoxsa zərər kimi nəticələncəyi barədə indidən kəmiyyət və keyfiyyət anlamında müəyyən arqumentlər gətirilə bilirsə buna risk deyilə bilər və həmin risklərin sığortalanması da mümkündür.

Bir çox azərbaycanlı müəlliflərin, A.Hüseynov , V.Zeynalov və M.Sadiqovun müəllifliyi ilə hazırlanan “Koorporativ maliyyə” kitabında “risk” müəyyən təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı qeyri-effektiv maliyyə nəticələrinə əsas verən proseslərin baş tutması ehtimalı kimi qiymətləndirilir. Bu anlayışın geniş əhatədə izahına baxsaq, qeyri-müəyyən, ancaq birmənalı olaraq əlverişsiz (və ya məhdud informasiya şəraitində istənilən nəticəyə nail olunmaması ehtimalı) nəticələri olan situasiya kimi əks etdirildiyinin şahidi olarıq.

Dar bir səpkidə isə “risk” bütün planlaşdırılmış addımın mənfi, əlverişsiz, münasib olmayan, arzu edilməyən, faydasız nəticəsinin olması ehtimalı kimi başa düşülür.

Azərbaycanda sıx-sıx müraciət edilən rus müəllifləri tərəfindən “risk” termininə aid edilən tərifləri bu cür ümumiləşdirə bilərik:

- Arzuolunan gəlirin əldə edilməməsi və ya müəyyən itkilərin meydana gəlməsi ehtimalı riskdir.[14, səh. 41];
- Şirkətin müəyyən qərarlarına əsasən atdığı addımlar zamanı öz sərvətlərini itirməsi və ya xərclərinə münasib olaraq gəlir qazana bilməməsi ehtimalıdır.[4, səh 74];
- Riskli fəaliyyət növü dedikdə müəyyən alternativ variantlar arasından effektiv nəticələr əldə olunacağı təəssuratını yaradan elə bir ehtimalın seçilməsidir ki, uğursuzluqla nəticələnməyi bir halda qalan bütün variantlardan daha pis situasiyaların yaşanması mümkündür. [11, səh 63];
- Hər hansı qeyri-müəyyən durumun qarşısının alınması üçün edilən qaçılmaz seçimlər riskdir.Belə bir halda gözlənilən nəticəni, müvəffəqiyyətsizliyi, məqsəddən kənarlaşmanı kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə ölçmək mümkündür. [8, səh. 52].

Beləliklə “risk” göstəricisinə dair deyilən bütün fikirləri yekunlaşdırmaq məqsədilə onu səciyyələndirən bu nəticələrə baxaq:

İqtisadiyyatda risk:

- Spontan məsrəflərin mövcudluğu riski, uğursuz şəraitin yaranması ilə planlaşdırılan gəlirin qazanılmaması ehtimalıdır;
- Zərərlər dediyimiz zaman əmək, maliyyə, maddi, material itkiləri başa düşülür;

-Riskli vəziyyətlərin yaranmasının ən xarakterik səbəblərindən birincisi qeyri-müəyyənlikdir. Bu onunla izah olunur ki, risk şəraitində müəyyən hadisələrin həm baş vermə, həm də əksi mümkündür. Sözügedən proses baş verdikdə isə yarana biləcək mümkün nəticələr üç növdür: «-» mənfi nəticə (itki baş verir), sıfır hədd (hər şey sabit qalır), «+» müsbət təsir (gəlir əldə olunur). Risk vəziyyəti deyilən anlayışdan istifadə edərək riski daha ətraflı izah etmək mümkündür. Statistik məsələlərlə bağlı olan risk şəraitinin bir neçə tərkib hissəsi bunlardır:

- Hər hansısa bir məsələdə risk mövcuddursa, demək ki burada qeyri-müəyyənlik də vardır;
- Müxtəlif alternativ variantların olması qərar qəbulu zamanı risklərin də meydana gəlməsini özündə ehtiva edir;
- Alternativlər arasından seçilən bir ehtimalın icrasının qiymətləndirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Risk dedikdə daha çox gözlənilən məqsədin tam əldə edilməməsi ehtimalı anlaşılır. Bu halda həm məqsədin əldə olunmaması, həm də gözləniləndən daha çox nail olunması mümkün olur.

Bütün bunları ümumiləşdirsək, risk deyildikdə dəqiq qərarlaşdırılan müşahidə müddətində yəni, planlaşdırmanın operativ mərhələsində uzunmüddətli strateji amallara çatmağa mane olan xarici və daxili amillər nəzərdə tutulur.

Risk anlayışı müxtəlif elmi sahələrdə istifadə edilir. Hüquqi normativlərin pozulması ilə əlaqədar olaraq ona aid risk nəzərdə tutulmuşdur. Təbii fəlakətlərin araşdırılması zamanı qəzaların nəzəriyyəsinə müraciət edilir. Axır zamanlarda risklərin tədqiqatıyla əlaqəli araşdırmalara təbabət, psixoloji və fəlsəfi ədəbiyyatlarda da görürük, və öyrənilməsiylə dəqeyd olunan elm üzrə tədqiqat predmetinə əsasən aparırıq. Təhlükələrin çoxəhatəli olması onun tədqiqinin də rəngarəngliyinə gətirib çıxarır.

Risk daha çox proqnozlaşdırılan son nəticələrə (qazanc) müvəffəq olmaq məqsədilə qabaqcadan planlaşdırılan məsrəflərdən əlavə nəzərdə tutulmayan xərclərin ortaya çıxmağını səciyyələndirir və o, təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi

zaman dilimində baş verən qeyri-dəqiqlik məhfumu ilə birbaşa bağlıdır.

Tanınmış amerikalı alim P.Drukerin fikirlərinə əsasən nəzəri cəhətdən iqtisadi siyasətdə ən aşağı riskli istiqamət sahibkarlıqdır. Bununla yanaşı, o, müəssisələrin uzun müddət effektiv fəaliyyət göstərməsinin gələcəkdə mənfi arzuolunmaz proseslərdən onu sığortalamadığını da bildirir. Alimin fikrincə sahibkarların kifayət qədər təcrübəli və bacarıqlı olmaması sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müəyyən təhlükələr yarada bilər. Bu o deməkdir ki, sahibkarlarda metodologiya yoxdur və ya onlar primitiv qaydalardan məlumatsızdırlar. [16, s.41].

Təhlükələr öncədən bilinməyən səbəblərə əsasən yarandığından, eləcə də biznesmənlərin cari fəaliyyətləri zamanı baş verdiyindən obyektiv xarakterə malikdir.

Təsərrüfat zamanı yaranan təhlükələrə proqnozlaşdırılmış nəticə ilə cari nəticələr arasında həm miqdar həm də keyfiyyət olaraq uyğunsuzluq yaranması halı kimi anlamağımız mümkündür.

Müəssisənin özünün fəaliyyəti gedişində ən müxtəlif mərhələlərdə və ən müxtəlif sahələrdə qeyri-müəyyənliklə qarşılaşmalı olur. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətindəki qeyri-müəyyənliklər, başqa sözlə desək, bazardakı bütün elementlərin mövcudluğu ilə bağlı olan hadisələrin gedişindəki ehtimal xarakteri riskin yaranmasını şərtləndirir və bunu nəzərə almadan müəssisənin səmərəli inkişafı mümkündür.

Risk hər yerə girə bilən bir fenomen, bazarın bütün subyektlərinə xas olan bir şeydir. Onun əsas xarakteristikası belədir:

- risk həmişə və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq onun bütün mərhələlərində mövcuddur, bu zaman fərq yalnız onun dərəcəsində olub bilər;
- riskin tamamilə aradan götürülməsi bir çox həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər (məsələn, tam informasiyanın olmaması, həm bilavasitə konkret bazarın, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının müntəzəm inkişaf etməsi) üzündən mümkündür.

Özü-özlüyündə bazar şəraitində iş görən müəssisənin fəaliyyətini müşayiət edən riskin mövcudluğu bazar iqtisadiyyatının çatışmazlığı demək deyildir. Hətta riskin olmaması, yəni qabaqcadan deyilə bilməyən və müəssisə üçün arzuolunmayan nəticələrin meydana çıxması bir qayda olaraq iqtisadiyyata zərər gətirir, çünki onun dinamikliyini və səmərəliliyini ləğv edir.

Risk baş verə biləcək təhlükədir. İqtisadiyyat nəzəriyyəsində «risk» deyilərkən bazar subyektinin müəyyən istehsalat yaxud (və) maliyyə fəaliyyəti nəticəsində gəlirin bir hissəsini itirmək ehtimalı (təhlükəsi) başa düşülür [5, s.20]. Riskin mahiyyətinin bu cür anlamı, bizim fikrimizcə, lazımı qədər tam sayıla bilməz və onunla tamamlanmalıdır ki, risk hər hansı bazar subyektinin situativ fəaliyyət xarakteristikasıdır, onun daxili və xarici mühitindəki qeyri-müəyyənliyin nəticəsidir və onun həyata keçirilməsi həmin subyekt üçün xoşagəlməz nəticələr yaradır. Riskin mahiyyətinin belə qəbul olunması onun geniş mənada anlamıdır. Yəni hər hansı bir bazar subyekti onun müstəqil fərdmi, yoxsa müəssisəsi olmasından asılı olmayaraq risk şəraitində işləmək məcburiyyətindədir.

Bu məhfumun geniş mənada istifadəsindən başqa daha dar mənada da tətbiqi məqsədə uyğun sayılmalıdır. Bu zaman risk deyilərkən müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində itgi verəcəyi ehtimalı nəzərdə tutulur. Beləliklə, daha dar mənada risk sahibkarlıq riski kimi başa düşülür.

Daha ümumi şəkildə əsas mənbəyi daxili və xarici qeyri-müəyyənlik olan sahibkarlıq riski aşağıdakı səbəblər üzündən mümkündür;

- xarici mühitdə birdən-birə gözlənilmədən baş vermiş dəyişikliklər müəssisənin fəaliyyətində (qiymətlərin dəyişməsi, vergi qanunvericiliyində baş verən dəyişikliklər, valyuta kursunun enib-qalxması, sosial-siyasi situasiyanın dəyişməsi və s.) də əks olunur (yaxud əks olunabilir);
- müəssisənin kontragentləri ilə münasibətlərinin dəyişməsi. Bu dəyişikliklər həm müəssisənin özü, həm də onun kontragentləri (daha sərfəli müqavilənin bağlanması imkanı, müqavilə müddətinin uzadılması yaxud qısaltılması, daha sərfəli fəaliyyət şəraiti, partnyorların iş istiqamətini dəyişməsi, müəssisələr arasında əmtəə, maliyyə və əmək ehtiyatlarının yerdəyişməsi ilə bağlı

dəyişikliklər və s.) ilə bağlı ola bilər ki, bunun ardınca əvvəl əldə olunmuş razılıqlar dəyişə yaxud tamamilə pozulabilir;

- müəssisənin öz daxilində baş verən dəyişikliklər və ya daxili mənşəli digər səbəblər (müəssisə əməkdaşlarının kvalifikasiya səviyyəsinin planda nəzərdə tutulan istehsal tapşırıqlarına uyğun gəlməməsi, əsas istehsal fondlarının birdən-birə sıradan çıxması vəs.);

- elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan dəyişikliklər, bunun nəticəsində də yeni istiqamətlər sisteminin formalaşması (məsələn, maşınlar meydana çıxdıqdan sonra əl əməyinə münasibətin dəyişməsi).

Bazarın formalaşması, gətdikcə güclənən rəqabət, sahibkarlığın inkişafı risk nəzəriyyəsinin daha dərinədən öyrənilməsinə, onun qiymətləndirilmə metodları üzərində daha xırdalıqla iş aparılmasını, idarəetmənin bütün mərhələlərində onun uçuş üsullarını işləyib hazırlanmasını və nizamlanmasını tələb edir.[12, s.97]

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafı da daxil olmaqla müasir bazarın spesifik xüsusiyyətləri onun subyektlərini riskin qarşısını almaq məqsədi ilə daha fəal olaraq informasiya toplamağa və onu öyrənməyə, beləliklə də təsərrüfat subyektlərini daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə məcburedir.

Bazarda baş verən hadisələrin qabaqcadan deyilə bilməsi bazar subyektlərini işgüzar fəallığa sövq edən daxili və xarici səbəblərdən asılıdır. Bu hadisələr dinamikliyi ilə seçilir və bir sıra səbəblər ucbatından həmişə onları izləmək mümkün olmur. Həmin səbəbləri şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar;

- obyektiv xassəli, yəni müəssisədən asılı olmayan səbəblər (bəzi məhsulların alış qiymətinin formalaşmasına dair qiymətləndirilməsi qədn olan dövlət siyasəti və dövlət sifarişləri və müqavilələri bölüşdürülərkən bu və yaxud digər istehsalçıya üstünlükverilməsi);

- müəssisədən bilavasitə asılı olan subyektiv xassəli səbəblər (ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması, təhlili aparmaq üçün lazımi miqdarda informasiya vəsaitinin olmaması, yüksəktexnoloji sahələrin qabaqcadan görülmə bilməyən (yaxud çox dərəcədə görülmə bilməyən) səviyyədə inkişafı), öz gündəlik fəaliyyətində müəssisələr hər hansı surətdə onların işinə təsir edə biləcək bütün prosesləri nəzərə

almalı və xəlbirdən keçirməlidir. Bu zaman kara gələn ən vacib alətlərdən biri müntəzəm apanlan marketinqdir.

Müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən dəyişiklikləri onların təsir dərəcəsinə görə birbaşa və dolayısı kimi iki qrupda təsnifləşdirmək olar.

Birbaşa dəyişikliklər digər bazar subyektlərinin heç bir iştirakı olmadan müəssisənin işinə bilavasitə təsir göstərən və müəssisənin daxili və xarici mühitində baş verən dəyişikliklərdir (istehsal prosesində istifadə olunan materialların qiymətinin dəyişməsi, icarə haqqının dəyişməsi, müəssisəməkdaşlarının ixtisas səviyyəsinin dəyişməsi və s.). Bundan fərqli olaraq dolayısı dəyişikliklər digər bazar subyektləri ilə əlaqəli olaraq müəssisənin işinə təsir edən dəyişikliklərdir (müəssisə tədarükçüsünün istifadə etdiyi xammalın qiymətinin dəyişməsi, yanacaqın qiymətinin dəyişməsi və nəticədə nəqliyyat xərclərinin dəyişməsi). [9, s.34]

Müəssisə ilə xarici mühit arasında hər iki istiqamətdə müntəzəm yerinə yetirilən informasiya mübadiləsi müəssisənin fəaliyyətindəki qeyri-müəyyənliyi minimuma endirməyə imkan verir, öz növbəsində həmin analitik material əsasında müəssisənin apardığı siyasət ilə bazarın ehtiyacları arasında, həmçinin burada baş verən dəyişikliklər arasında uyğunluq aşkar etmək imkanı yaranır. Başqa sözlə desək, təsərrüfat obyektinin qəbul etdiyi risklərə hazır olma, yaxud bu və ya başqa riski rədd edə bilər.

Riskin idarə olunması kimi bir anlayış üçün iqtisadi ədəbiyyatda olduqca çoxsaylı izahlar mövcuddur. Halbuki, əksər alimlər bu anlayışı müəyyən obyektə təsiretmə yolu ilə mümkün risklərin aşağı salınması yollarının axtarışı kimi izah edirlər [20, s.65]. Fikrimizcə, risklərin idarə olunması dedikdə elə proseslər ardıcılığı başa düşülməlidir ki, burada ilkin olaraq baş verəcək riskin qəbul edilməsi yəni tanınması, bu zaman qarşıya çıxacaq təhlükələrin maksimum səviyyədə aşağı endirilməsi və bütün bunların nəticəsində meydana çıxan itkilər şəraitində müəssisənin növbəti addımlarının, strategiyasının müəyyənləşdirilməsini əhatə etsin.

İtkilərin idarə olunması anlayışının bu cür izahına müvafiq olaraq həmin

prosesin bir neçə əsas prinsipini ayrıca qeyd etmək olar:

1) *miqyas prinsipi*. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təsərrüfat subyektinin riskin mümkün yaranma sahələrini daha geniş əhatə etməyə cəhd göstərir. Beləliklə, bu prinsip qeyri-müəyyənlik dərəcəsini minimuma endirməklə şərtlənir. Bu o deməkdir ki, riskin meydana çıxma bilməsi qeyri-müəyyənliyi qalacaq (yəni risk reallaşma və reallaşmaya bilər), lakin onun reallaşabiləcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik isə yox olacaq:

2) *minimumlaşma prinsipi*. O deməkdir ki, müəssisə, birincisi, ehtimal olunan risklərin spektrini, ikincisi isə, onların özünün fəaliyyətinə təsirini minimuma endirir. Riskin minimumlaşması bir neçə istiqamətdə reallaşma bilər ki, müəlliflərin çoxunun fikrincə, həmin istiqamətlər riskin limitləşdirilməsi, hədəflənməsi və sığortasından ibarətdir [5, s.11].

3) *adekvat reaksiya prinsipi*. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təsərrüfat subyektinin riskin reallaşdığı şəraitdəki daxili və xarici dəyişikliklərə tez bir zamanda cavab verməlidir. Bu prinsip həm müntəzəm və aralıqla təkrarlən marketing vasitəsi ilə, həm də müəssisənin inkişaf strategiyasının hazırlanması üzrə aparılan işlərin səmərəli

4) *effektiv qərar verilməsi prinsipi*. Bu prinsip risklərin sadəcə əsaslandırıldığı bir halda müəssisə onu qəbul edəcəkdir. Bu prinsipə əlaqədar olan tərkib elementləri aşağıdakılardır

- fəaliyyətə başlamazdan əvvəl müəssisə bilməli dir ki, ehtimal olunan nəticələr onları əldə etmək üçün çəkilən xərclərdən yüksək olacaqdır, yəni azdan ötrü çoxla risk etmək ağılabatı deyildir

- riski yalnız öz vəsaiti daxilində qəbul etməklə zərərli;
- riskin reallaşacağı şəraitdə baş verə biləcək nəticələnlə bərabərlikdən proqnozlaşdırma qəraridir.

Hər hansı başqa bir idarəetmə sistemi kimi, riskin idarə olunması da iki bölmədən ibarətdir: idarə olunan (idarəetmə obyekti) və idarə edən (idarəetmə subyektini). Bu zaman idarə olunan sistem təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə və risk reallaşan zaman onların arasında yaranan münasibətlərə təsir edən risklər

məcmusudur. İdarə edən sistem isə müxtəlif üsullar və metodlar vasitəsi ilə təsərrüfat obyektinin məqsədyönlü fəaliyyətini həyata keçirir.

1.2.Risklərin növləri və onların təsnifatının metodoloji problemləri

İqtisadi və başqa elmi ədəbiyyatlarda ümumən risklərin təsnifləşdirilməsinə birmənalı yanaşma yoxdur. İqtisadi ədəbiyyatda kredit, kommersiya, valyuta, maliyyə, investisiya və s. kimi təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif təbəqələrini əhatə edən təhlükələrin ortaya çıxması və onlar haqqında xəbərdarlıq edilməsinə daha ciddi diqqət yetirilir. Şəkil 1.1-də biznesdə risklərin nümunəvi təsnifatı təqdim edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyəti risklərinə tamamilə biznes sahibləri cavabdehdir. Sahibkarlar riskləri müəyyən qədər başqa təsərrüfat subyektlərinə də ötürə bilirlər. Belə ki, sığorta fondları kimi maliyyə institutlarının yaradılmasına xərc çəkməklə özünü iqtisadi cəhətdən təhlükəsizləşdirə bilər. Belə ki, biznes sahibləri əmlakın məhvi, yanğın, insan resurları ilə bağlı digər mənfi olayların baş tutması kimi risk növlərini sığortalaya bilirlər. Sözü gedən risklər ən böyük qrupu təşkil edir. Sığorta riski elə hadisənin və ya hadisələr məcmusunun baş verməsi ehtimalıdır ki, onlar baş verdikdə sığortalama həyata keçirilir. Təhlükə mənbəyindən asılı olaraq sığorta risklərini iki qrupa ayırmaq lazımdır: meteoroloji şərait, daşqınlar, zəlzələlər və digər təbii fəlakət növlərilə bağlı təhlükələr; insan əməyi nəticəsində yaranan texnogen adı verilən maddi olan nemətlərin ərsəyə gətirilməsilə bağlı risklər

Digər risk növləri də mövcuddur ki, onları sığorta şirkətləri sığortalamırlar. Amma sığortalanmayan risklər öz üzərinə götürməklə sahibkar mənfəətinin potensial artım mənbəyini təmin edir. [7, s.20]

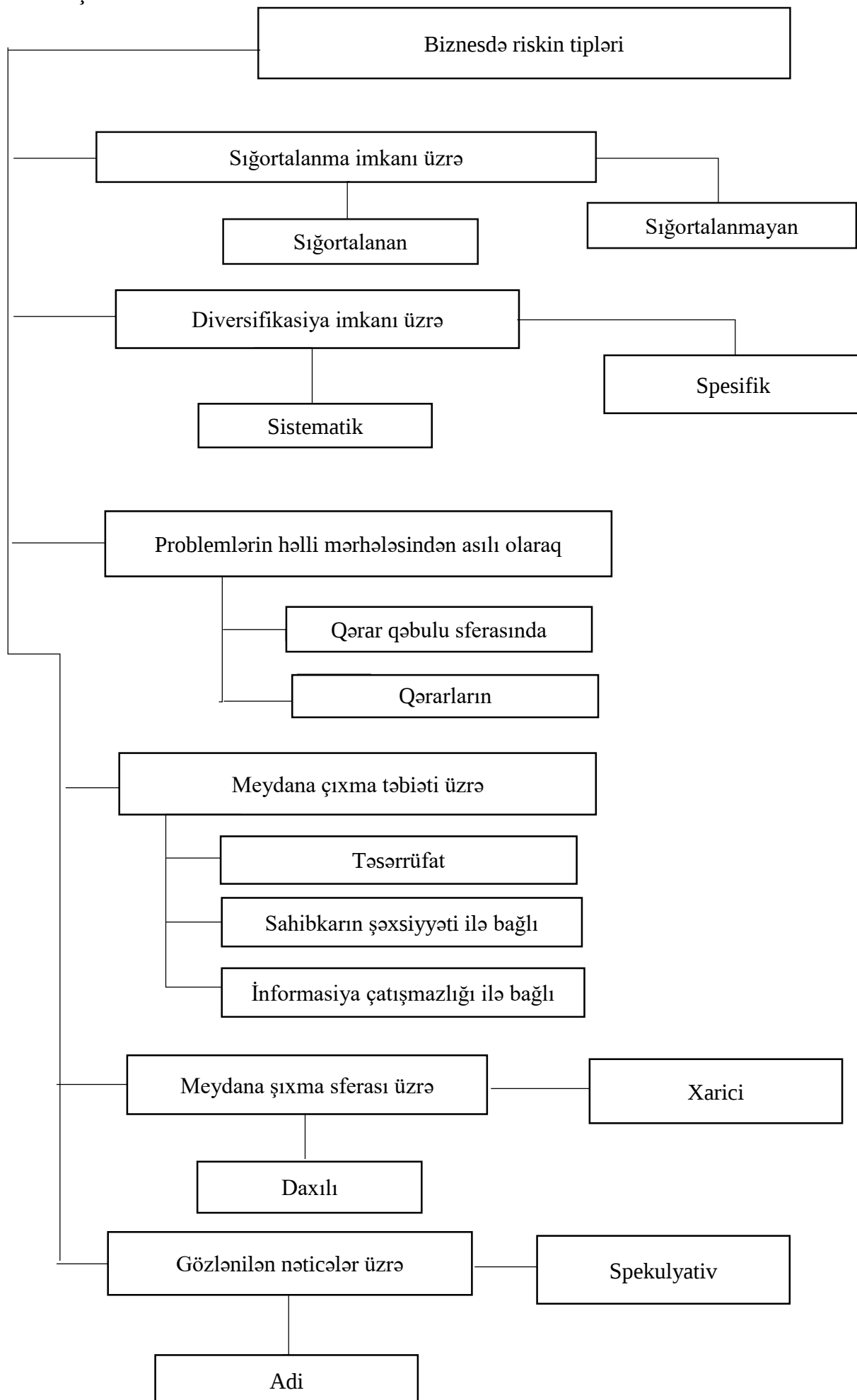
Sistematik risklər dedikdə bütövlükdə iqtisadi sistem və yaxud ayrı-ayrılıqda bazarlara xas olması başa düşülür və bu risklər diversifikasiyaya uğramır. Həmin növ risk toplusu sahələrə və təşkilatlara təsir edən amillərlə, yəni siyasi modifikasiyalarla bağlı ölkədə və ya bütövlükdə dünyada baş verən proseslər, müəyyən tərəddüdlər və s. ilə əlaqədardır.

Qeyri-sistematik təhlükələr sahibkarlıq növlərinin özünəməxsusluğu və kompleksliyi, habelə aid olduğu sahədəki çatışmazlıqlarla bağlıdır. O, diversifikasiya vasitəsilə əvvəlcədən müəyyən edilə bilər. Sahibkar üçün ən çətin problem qeyri-diversifikasiyalı riski qiymətləndirməkdir, çünki bu növ riskin ortaya çıxması mümkünlüyünü və onun biznes fəaliyyətinə təsirini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək çox çətinidir.

Risqləri layihələrin ilkin mərhələsi olan qərar prosesində yaranmaları və ya artıq reallaşdırılan ərəfədə yaranması ilə əlaqədar olaraq ayırmaq lazımdır. Onlar arasındakı ən böyük fərq müdaxilə edilə bilən olmalarındadır belə ki, qərarların qəbulu ərəfəsində lazımi dəyişiklik edərək riski aradan qaldırmaq mümkündür, layihənin reallaşdırılma zamanı isə nəyisə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək qeyri-mümkündür.

Sahibkarların fəaliyyətlərinin fərqli dövrlərində və vaxtlarında risklə qarşılaşır və təbii ki, riskli vəziyyətlərin ortaya çıxma səbəbi fərqli olacaqdır. Adətən risklərin yaranması səbəbləri deyildikdə mənbə (amil) başa düşülür. Risklərin başverməsi mənbələrinə bilavasitə biznes fəaliyyəti, sahibkarların öz fəaliyyətləri və xüsusi bilik növü olan informasiya aiddir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır: təsərrüfatla bağlı risklər; sahibkarların şəxsiyyəti ilə birbaşa əlaqəli risklər; informasiya qıtlığı ilə bağlı risk.

Şəkil 1.1. Biznesdə risklərin təsnifatı

Riskin sonuncu tipi müasir təsərrüfatçılıq şəraitində daha mühümdür. Partnyorlar (təchizatçılar və ya malsatanlar), əsasən də, onların işgüzar imicləri və maliyyə vəziyyətləri ilə bağlı informasiyanın doğru, düzgün olması biznesmen üçün aldanma riski ilə müşayiət edilir. Yeni bazara çıxarkən rəqiblər haqqında yanlış və ya natamam informasiya biznesmen üçün itki mənbəsinə çevrilməsi deməkdir.

Bazar iqtisadiyyatında riskin qlobal və lokal tipilərini fərqləndirmək lazımdır. Qlobal risk hər hansısa ölkədə və ya fərqli region və ya sahələrdəki iqtisadi durumun tam əksidir. Lokal risklər dedikdə isə onların firma səviyyəsində ortaya çıxması nəzərə çarpır. Qeyd edək ki, bu risklər bir-birilərini qarşılıqlı surətdə şərtləndirir və bir-birilərinə təsir göstərir və eyni zamanda, bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənirlər.[13,s.37].

Biznesdə risklər əmələgəlmə etibarilə daxili risklər və xarici olmaqla bölünürlər. Xarici adlanan risklərin əmələgəlmə mənbələri kimi sahibkarlıq firmasına münasibətdə xarici mühitdir. Sahibkarlar xarici risklərə təsir edə bilməz, yalnız onlar haqqında öncədən proqnoz verə və mümkün dəyişikliklər edə bilirlər.

Xarici risklər dedikdə isə sahibkarlıq fəaliyyətiylə birbaşa əlaqəli olmayan risklər başa düşülür. Söhbət siyasi, iqtisadi və başqa situasiyalardan, yəni maliyyə və ya iqtisadi tənəzzüllər, yüksək dərəcəli inflyasiya, maliyyələşdirmə barədə alınan nəticələrin gözlənilməz olması, siyasi durumun anidən pislə doğru getməsi, savaqlar, embarqoların qoyulması, lisenziyaların ləğvi nəticəsində biznesmenin itkilərindən gedir.

Təbii ki, xarici risklərə bütün siyasi və eləcə də siyasi risklər aid ediləcəkdir. Təsərrüfat subyektinin elə özü daxili təhlükələrin mənbəyi hesab edilir.

Sözügedən risklər effektiv olmayan menecmentin təşkilində və marketinqlə əlaqəli xidmətlərdə yaranan boşluqlar, sahibkarın təcrübəsizliyi və başqa daxili amillər nəticəsində yaranırlar.

Biznesdə yaranan riskləri qısa və uzunmüddətli olaraq ayıra bilərik. Qısamüddətli adlanan risklərə müəyyən zaman dilimində biznesmeni qorxudan təhlükələr, məsələn yüklərlə bağlı, yəni onları daşınması zamanı meydana çıxan nəqliyyat adlı riskləri və ya müəyyən müqavilə üzrə ödənişin edilməməsi riski daxildir.

Daimi risklərə dedikdə isə hər hansısa bir rayonda və ya verilmiş iqtisadi sferada təsərrüfat fəaliyyətinin hər zaman qarşı-qarşıya olduğu risklər aid edilir: məsələn, ölkədə ödənişlərlə bağlı boşluqların yaratdığı risklər, hüququn sistemli olmaması səbəbindən yaranan risklər.

İqtisadi ədəbiyyatda spekulyativ və adi risklər fərqləndirilir. Spekulyativ risklər müəssisənin mənfəət yoxsa zərər etməsi ehtimalını (məsələn, qiymətli kağızlarla bağlı yaranan gəlirlər) xarakterizə edir.

Adi adlı risklər sadəcə yenilmə ilə bağlı nəzərdə saxlanılmışdır və itkilərin tiplərinə görə təsnifləşdirilir: şəxsi təhlükə, əmlakla bağlı risklər və situasiya riskləri. Şəxsi təhlükə fərd ilə bağlı birbaşa formada yaranan zərər növlərindəndir. Əmlakla bağlı formalaşan risklər əmlakın əldənçixması riskidir, şəraitlə bağlı risk isə elə riskdir ki, bu zaman bir firmanın fəaliyyəti ilə başqa təsərrüfat subyektinə zərər dəyir.

Biznesmenin əsas vəzifəsinin tam iflas baş verə bilən həddi keçmədən hesablanmış şəkildə riskə getməkdən ibarət olduğundan, yol verilən, tənəzzül və katastrofiya risk tiplərini sadalaya bilərik. İlkin olaraq yol verilə bilən risk növünü araşdırsaq görürük ki, hər hansısa layihənin icrasından (icra olunmamasından) və ya ümumən biznes fəaliyyətindən mənfəətin az bir hissəsinin əldən çıxmasıyla bağlı təhlükədir. Bu növ risklər baş verdikdə itkilər mümkündür, lakin onlar ölçülərinə görə gözlənilən sahibkarlıq mənfəətindən azdırlar.

Tənəzzül təhlükəsi yalnız mənfəət itkisi ilə deyil həmçinin gözlənilən qazancın reallaşmaması ifadə edilir. Bu zaman, biznesmen tam məbləğdə məsrəflər qədər itkiylə üzləşir və bu risk proqnozlaşdırılan qazancı aşan və sahibkarın vasitəsilə bağlanan müqavilə üzrə ayrılmış pul vəsaitlərinin əvəzsiz formada itirilməsinə gətirib çıxaran təhlükə ilə qarşı-qarşıya olur.

Qəza adlanan risklər, adətən, sahibkarlıq firmasının iflasına, yəni biznesmenin bütün mal varlığını itirməsinə səbəb olur. [2, s.120]

Risklər əsaslandırılma dərəcələri üzrə iki formada fərqləndirilir: qanuni sayıla biləcək haqq qazanan və ya tam əksi olaraq haqq qazanmayan qeyri-qanuni sayılan risklər. Bu təsnifatı biz risklər üçün olduqca əhəmiyyətli praktiki mahiyyətə malik sayı bilərik. Haqq qazanan və ya qeyri-qanuni risklərin fərqləndirilməsi üçün ilkin olaraq nəzərə almalıyıq ki, müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində həyata keçirilən müxtəlif növ təsərrüfat fəaliyyətində onların arasında bərqərar olan sərhəd də fərqlidir. Belə desək, ETT sferasında mənfi nəticənin əldə edilməsi ehtimalı 510%, elmi-tətbiqi layihələrdə 80-90%, layihə-konstruksiya ilə bağlı fəaliyyətlərdə isə 90-95% müəyyən edilmişdir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətlə bağlı qeyd olunan sferalar yüksək riskli sayılır, lakin atom energetikası ilə bağlı sferada risklər birmənalı şəkildə qəbul olunmur.

Sahibkarlıqla bağlı olan ədəbiyyatlarda, habelə sahibkarlıq təcrübəsində sıxlıqla “yüksək dərəcəli risklər və zəif dərəcəli risklər” terminləri ilə rastlaşılır. Bu halda söhbət təhlükənin təsərrüfat fəaliyyətinə göstərdiyi təsirin ölçüsündən gedir. İndi biznesdə risklərin əsas növlərini nəzərdən keçirək. [19, s.20]

Risklər əmtəə və xidmətlə bağlı istehsal prosesində, onların reallaşdırılma mərhələsində, əmtəə-pul münasibətləri ilə bağlı əməliyyatların və maliyyə prosedurlarının, kommersiya, sosial-iqtisadi və elmitexniki layihələrin həyata keçirilməsiylə yaranan hər cür fəaliyyət mərhələsində baş verdiyindən onları iqtisadi və siyasi eləcə də texniki təhlükələr olaraq fərqləndirmək lazımdır.

İqtisadi risklərin tərkibinə istehsal, kommersiya, kredit, investisiya, valyuta, inflyasiya, maliyyə və s. risklər daxil edilir.

İstehsal riskləri adlanan növ məhsulların istehsalı və ya hər hansısa istehsal prosesinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İstehsal riskinin ortaya çıxmasının ən mühüm səbəblərinə nəzərdə tutulan istehsal həcmnin mümkün azalmasını, material və başqa xərclərdəki artım, çox yüksək məbləğdə pul vəsaitinin ayrılması, vergilərin ödənilməsini, aşağı səviyyəli və sertifikatlaşdırılmamış

məhsulların ərsəyə gətirilməsini aid edə bilərik.

Kommersiya riski dedikdə isə sahibkarın vasitəsilə ərsəyə gətirilən ya da alınmış əmtəələrin eləcə də xidmətlərin realizəsi vaxtı meydana gələn təhlükələrdir.

Kommersiya risklərinin yaranma səbəbləri kimi əsasən bazarda konyuktur dəyişikliklər nəticəsində reallaşdırılma həcmnin azalmasını, əmtəələrin alış qiymətlərinin artımını, tədarükdə olan məhsullarda həcmnin kəskin formada azalması, mübadilə prosesi zamanı əmtəənin itirilməsi və ya mübadilə məsrəflərinin artması aid olunur.

Kommersiya risklərinin tərkibinə isə bazarlarda əmtəələrin və ya xidmətlərin realizasiyası; alıcı tərəfdən əmtəə və ya xidmət göstərilməsinin qəbulu; alıcıların ödəmə qabiliyyətinə malik olması habelə fors-major hallarla əlaqədar risklər aid edilir.

Hal-hazırkı dövrdə firmaların fəaliyyəti zamanı ən mühüm risklərdən birincisi kreditlə bağlı risklərdir. Bu onunla bağlıdır ki, firmalar tərəfindən investorların önündə öz öhdəliklərini icra edə bilməməsi və nəticədə firmanın öz fəaliyyətini aktiv saxlaması məqsədilə xarici mənbədən əldə etdiyi borclardan istifadənin mümkünlüyü ilə əlaqəlidir.

Beləliklə, kredit riski şirkətin banklar və ya digər maliyyə-kredit institutları olan kontragentləri, malsatanlar və ya brokerlər, eləcə də payçılarla işgüzar əlaqələri zamanı ortaya çıxır.

İqtisadi təhlükələrin sonrakı növü sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müxtəlif layihələrə pul qoyuluşlarının özünəməxsusluğuyla bağlı olan investisiya riskləridir. Bu risk özündə pul vəsaitlərinin investisiyaya yönəldilməsi zamanı ortaya çıxan bütün mümkün təhlükələri ehtiva edir.

Valyuta riski dedikdə isə müqavilələrin bağlandığı zaman mövcud olan məzənnə ilə hesablaşmaların aparıldığı dövrdəki faktiki məzənnələ arasında yaranan fərqlərdən meydana çıxır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olan son nəticələrə isə milli valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması, satılan mallar, xidmətlər və ya işlər üzrə

qiymətlərin artımı, alıcı tələbinin azalması ilə əlaqədar baş verən inflyasiya riski mənfi təsir göstərir.

Texniki risklər isə istehsal təyinatlı avadanlıqların pozulması, müəyyən texniki nasazlıqların yaranması zamanı boşdayanmaların yaranması və s. Kimi hallarda təzahür edir və xoş olmayan nəticələrə səbəb olur.

1.3.Risklərin tanınması, qiymətləndirilməsi və minimuma endirilməsi üsullarının sistemləşdirilməsi

Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, ticari bir təşkilat üçün risklərin idarə edilməsi vəzifəsi ən vaciblərdən biridir, çünki qərarların əksəriyyəti təyin edilmiş məqsədlərdən mümkün olan kənaraçıxma ilə bağlı qeyri-müəyyənlik şəraitində aparılır. Beləcə qeyri-müəyyənlik, ehtimal olunan xarakter və təyin olunan məqsədlərdən kənarlaşmaqla, ən çox araşdırmada risk anlayışı bağlıdır.

Risklərin idarə edilməsi onların identifikasiyası, təsnifatı və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Risklərin mövcudluğunu tanıyaraq, təşkilatın rəhbərliyi risklərin qarşısını almaq, risklərin lokallaşdırılması, risklərin şaxələndirilməsi və risk təzminatını əhatə edən idarəetmə metodlarını seçir. Mühasibat uçotu və mühasibat (maliyyə) hesabatları özləri riskləri özündə əks etdirmir, lakin iqtisadi həyatın faktları və risklərin idarə edilməsi ilə bağlı idarə qərarlarını əks etdirir.

Bildiyiniz kimi, mühasibat uçotunda yalnız iqtisadi həyatın faktiki faktları əks olunur, həm də qeyri-müəyyənlik və ehtimallarla bağlı mümkün hadisələr də əksini tapır. Eyni zamanda faktiki hadisələrlə bağlı risk satış, əlavə xərclər, zərərlər, məhsuldar xərclər və maliyyə nəticələrinin azalmasına səbəb olan digər nəticələr kimi azalır.

İdarəetmə qərarları risklərin azaldılması, ötürülməsi və ya qarşısını almaq məqsədi ilə ola bilər, bir qayda olaraq əlavə xərclərə gətirib çıxaracaqdır. Məsələn, risklərin sığortalanması xərcləri, onun təsirinin mümkün olan mənfi nəticələrini kompensasiya edə bilər və bu səbəbdən iqtisadi baxımdan etibarlıdır.

Mühasibat mühasibat uçotunun qiymətləndirmə prinsipləri əsasında tətbiq

olunduğundan, risklərin nəticələri də pul qiymətləndirməsində əks olunur. Mühasibat maddələrində risklərin təsirini xarakterizə etməyə imkan verən əsas vasitə qiymətləndirmədir. Xüsusilə, risklərin nəticələri mühasibat obyektlərinin cari bazar dəyəri dəyişikliyinə özünü göstərə bilər. Belə risklərin tanınması aktivlərin (əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin) yenidən qiymətləndirilməsi, bazarda satılan maliyyə investisiyalarının hesablanması, cari bazar dəyəri, qiymətləndirmə ehtiyatlarının yaradılması, təxminlərdə dəyişikliklər və s. ilə bağlıdır.

Bundan əlavə fərdi obyektlər üçün mühasibat uçotu standartları da "qeyri-müəyyənlik" kateqoriyasını nəzərdən keçirir və bu, obyektin mühasibat uçotu sahəsində tanınması şərtlərinə, gözlənilən göstəriciyə (proqnozlaşdırılan, təxmin edilən) cavab verilir.

Məsələn, qeyri-maddi aktivlərə münasibətdə, kifayət qədər etibarlılıq ilə faydalı ömür ilə müəyyən edilə bilməyən hallarda, onlar nəzərə alınır amortizasiya edilmir. Bu cür tələblər gəlirlərin tanınması ilə bağlı müəyyənləşdirilə bilər. Həqiqət olmadığı təqdirdə, gəlir və ya xərclər öhdəliklər (borclar və debitor borcları) kimi tanınır.

Mühasibat standartlarının tələblərinin təhlili iqtisadi risklərin təsirini xarakterizə edən müxtəlif obyektlərin metodologiyasının elementlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Risklərin qiymətləndirilməsi zamanı problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə idarəetmənin tərkib hissəsi olan qərarların qəbulu edilməsi gərəkli olur.

Bu cür qərarlar aşağıda qeyd olunan faktorları etiva edən risk vəziyyətlərində qəbul edilir.

- əhatəli məlumatların çatışmazlığı;
- rəqib düşüncələrin olması;
- təsadüfi elementlərin mövcudluğu və d.

Məlumdur ki, sahibkarlıq fəaliyyətində risk probleminin xüsusi qiyməti əldə edilir. Bu amili nəzərə alaraq sahibkarlıq fəaliyyətində kritik vəziyyətlərin meydana gəlməsi halları da öyrənilməlidir.

Bazar münasibətləri zamanı iqtisadi təhlili və idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas tərkib hissəsi olan risklərin ölçülməsi və onların uçotunun aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bazar subyektlərinin müstəqil qarşılıqlı fəaliyyəti prinsipinin tətbiq edilməsi və sağlam bazar rəqabətinin təmini riskləri qaçılmazdır. Belə bir durumda biznes sferasında onların nəticələrini öncədən hiss etmək və rəşional qərar vermək olduqca çətinədir.

Bununla əlaqədar, bazar münasibətləri sistemində risk obyektiv bir kateqoriya kimi təsərrüfat təhlili ilə bağılı nəzəriyyənin və təcrübənin təkmilləşdirilməsini tələb edir.[15, s.120].

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, risklərin banklar, müəssisə və təşkilatlar üçün gözlənilməyən təhlükələrinin olmaması iqtisadiyyatda səmərəliliyi aşağı sala bilər. Buna görə də, innovasiya, maliyyə, xidmət və bu kimi fəaliyyət sahələrində iqtisadi risklərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi və bu risklərin idarə edilməsi problemləri əhəmiyyətli mövzulardandır.

Risklərin qiymətləndirilməsi, əlavə sahibkarlıq gəlirinin əldə edilməsi ehtimalı və ya risklərin qarşısının alınması üçün ortaya çıxan və vaxtında tədbir görməyən riskli vəziyyətdən müəyyən miqdarda zərərin gözlənilməsinə imkan verən analitik tədbirlər qrupudur.

Risk dərəcəsi zərər hadisəsi baş verdiyi ehtimalı, eləcə də ondan mümkün zərərin miqdarıdır. Risk ola bilər:

- ❖ icazə verilə bilən planlaşdırılmış layihənin həyata keçirilməsindən tam mənfəət itkisi təhlükəsi mövcuddur;
- ❖ kritik yalnız mənfəət deyil, sahibkarın hesabına gəlirləri və zərərləri əhatə etməsi ola bilər;
- ❖ fəlakət sahibkarın kapital, əmlak və müflisləşməsi mümkündür.

Kəmiyyət təhlili fərdi alt tipli maliyyə riskinin ümumi məbləğində və maliyyə riskinin müəyyən məbləğində müəyyənləşdirilməsidir.

Bəzən keyfiyyət və kəmiyyət təhlili daxili və xarici amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi əsasında aparılır: müəssisənin işinə təsirinin nisbi çəkisinin və onun pul ifadəinin element -element qiymətləndirilməsi aparılır. Bu təhlil metodu

kəmiyyət təhlili baxımından olduqca zəhmət tələb edir, lakin onun keyfiyyət təhlili zamanı şübhəsiz fayda təmin edir.

Bununla əlaqədar, maliyyə riskinin kəmiyyət təhlili metodlarının təsvirinə daha çox diqqət yetirilməlidir, çünki onların bir çoxu və onların səlahiyyətli proqramı üçün bəzi bacarıqlara ehtiyac vardır.

Mütləq baxımdan, risk maddi-maddi (fiziki) və ya dəyər (pul) şərtlərində mümkün itkilərin böyüklüyünə görə müəyyən edilə bilər.

Sahibkarlıq riskinin kəmiyyət təhlili keyfiyyət təhlilini tamamlayır. Bu olduqda idarə edən subyekt şirkətin idarə edilməsi işində maksimum səmərəyə nail ola bilər.

Sahibkarlıq riskinin kəmiyyət qiyməti alternativ variantların içindən konkret idarəetmə qərar seçmək imkanı mövcud olarkən daha artıq vaciblik kəsb edir. Təsərrüfat subyektı olan hər hansısa bir firma iki növ və fərqli iqtisadi səmərəliliyi olacaq inkişaf istiqamətlərindən birini seçmək problemi ilə üz-üzədirsə bu o demək deyil ki, daha yüksək effektivlik göstəricisinə malik olan (az xərc və yüksək nəticə) variant seçiləcəkdir. Hər bir qərarın qəbul olunması zamanı vacib yeri bütün variantların daha uğurla yerinə yetirilməsi şansı tutur. Beləliklə, şirkət üçün reallaşması nəticəsində qazanılacaq iqtisadi səmərənin daha az olduğu elə situasiya da mümkündür ki, burada müvəffəqiyyət şansı daha yüksəkdir. Bu halda ikinci variant barədə veriləcək qərar daha məqsədəuyğundur.

Risk bazar iqtisadiyyatı şəraitində şirkətlərin iş sisteminin obyektiv mövcud olan bir elementidir. Riskli iqtisadiyyat şəraitində qəbul olunan iqtisadi qərarların ehtimal xarakteri yalnız riskin müəyyən təhlil metodlarının və onların firmanın fəaliyyətinə etdiyi təsirin köməkliyi ilə aşkar edilə bilər.

Çoxsaylı qərarlar arasında bəraət qazanmış riskdən ibarət olanı axtarır tapmaq riskin kəmiyyət və keyfiyyət təhlilinin əsas vəzifəsidir.

Bu problemlə məşğul olan alimlərdən çoxu o fikirlə razıdır ki, keyfiyyət təhlili firmanın fəaliyyətindəki müəyyən bir istiqamətlə bağlı risk dərəcəsinin ümumi təhlilinin apanimasında ən mürəkkəb mərhələlərdən biridir [9,s.64].

Onun əsas vəzifəsi risk amillərinin müəyyənləşdirilməsindən, fəaliyyət

istiqamətlərinin və riskin yarana biləcəyi mərhələlərin aşkara çıxarılmasından ibarətdir.

Beləliklə, keyfiyyət təhlili gedişində potensial risklərə şəhər ətrafında və bundan sonra bütün baş verə biləcək risklər identifikasiya edilir.

Risqlərin keyfiyyət təhlili bir sıra əsas mövqələrdə aparılmaqdadır.

İlkin olaraq ehtimal edilən nəticələr də nəzərə alınaraq sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istiqamətin seçilməsində yekun nəticələr müqayisə edilir.

Əldə olunan nəticələr isə bir sıra istiqamətlərdə, yəni maliyyə, satış, sosial ekoloji, maliyyə və mənəvi-psixoloji itkilərlə analoji olaraq təsnifatlaşdırılması məqsəd uyğun qəbul edilir.

Bu zaman isə əldə edilən nəticələr uyğun olaraq fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafı və müəssisələrin əldə etdiyi yekunlarla müqayisə edilməsi lazımdır.

Problemləri həm strateji, həm də taktiki planlaşdırmanın bütün mərhələlərində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Yalnız bu halda bu cür yanaşma sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkilini təmin edə bilər.

İkinci istiqamət isə, müəssisənin qərarlarının sahibkarlıq subyektlərinin marağına və qərarlarına təsirini müəyyənləşdirməkdir. Bir başqa ifadə ilə qəbul edilmiş qərarların firmaların fəaliyyətinə təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Risqlərin təhlili zamanı bu amilin vacibliyi ondan ibarətdir ki, müəssisələr bir-birilərində təcrid olunmuş halda fəaliyyət göstərmirlər, əksinə bazarın elementləri hesab olunurlar.

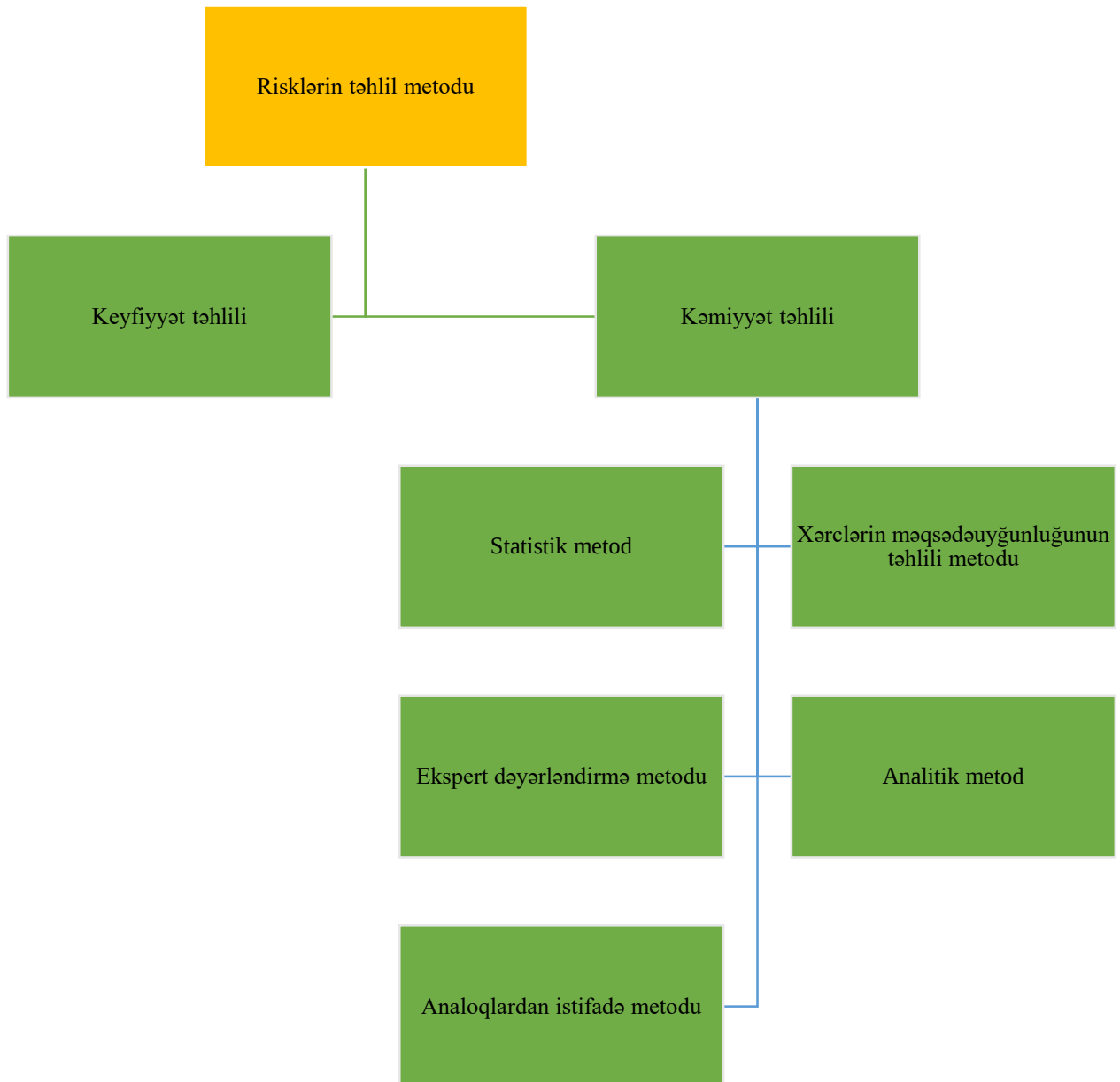
ABŞ-da aparılmış təcrübə zamanı belə nəticəyə gəlinmişdir ki, siqaretlə bağlı aparılan mübarizə zamanı bütün istehsalçıların gəliri nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmışdır və bir tərəfdən də, bu zərərli vərdişləri tərgitməyə çalışan insanlara bu mövzuda kömək etməyə çalışan tibb müəssisələrinin gəlirləri işə artmışdır [17, s.50].

Müəssisələrin idarə olunmasının vacib tərkib hissələrində biri də risklərin kəmiyyət təhlilinin səmərəli idarə olunmasıdır.

Risiklərin dərəcələrinin qiymətləndirilməsi həmçinin ona görə əhəmiyyətliyə ki, fərdi öncəliklərlə bağlı konkret istiqaməti müəyyən etmək mümkün olsun. Məsələn, yüksək risk dərəcəsi və yüksək də mənfəət şansı, kiçik dərəcəli risk və az gəlir.

İqtisadi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, cari vaxtda təhlükə normasının kəmiyyətlə əlaqəli təhlili üçün olduqca yayılan üsullar aşağıdakılardır;

- statistika metod;
- xərclərin məqsədə uyğunluqla bağlı metod;
- ekspert qiymətləndirməsi metod;
- analitika üzrə metod;
- analoqlar istifadə üsulları [10, s.55].

Risklərin azaldılması metodları arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır[21, s.120]

1. **Sistemsiz riski müəyyənləşdirmək.** Bu risklər müəssisənin özündən asılı olan risklər hesab olunur. Təhlil edildikdən sonra nəticələr arasında ən əhəmiyyətli seçilir. İlkin olaraq buraya müəssisələrin gücünü və nəticələrinin bir-birilə əlaqəsi olmayan istiqamətlərdə bölüşdürmək.
2. Sistemsiz risklərin müəyyənləşdirmək şirkətlərin fəaliyyətlərinin diversifikasiyası, əlavə mal və xidmət növünə sahib olmağı nəzərdə tutur. Bu

zaman firmalar üzrə risklər müəyyən dərəcə azalmış olur. Digər bir ifadə ilə elə risklərin yaranmasına imkan yaradılmalıdır ki, onunla mübarizə aparmaq və aradan qaldırmaq mümkün olsun.

3. **Riski layihə iştirakçıları arasında paylaşdırmaq.** Bu metod da özlüyündə təhlükədən qaçmağın bir yolu hesab olunur. Həmçinin risklər elə iştirakçılara ötürülməlidir ki, o, risklə başa çıxa bilsin. Bununla əlaqədar olaraq, gəlirlər bu komandanı əmələ gətirən iştirakçıların hər birinə aiddir. Bu halda iş layihə planı və müqavilə adlı sənədlərlə və iştirakçıların hər birinin razılığı ilə təsdiqlənməlidir. Belə vəziyyətlərdə hər bir tərəfin marağı başqa olduğundan oyun nəzəriyyəsi adlı məşhur anlayışdan modelləşdirmə üçün istifadə edilir.

4. **Sığortalanma metodu və ya özünü sığortalama.** İlkin variantda müəssisə sığorta şirkəti ilə əlaqə saxlayır və vəziyyət təhlil olunduqdan sonra sığorta pulu üçün ödəniş edir. İkinci halda isə firma öz-özünü sığortalayır. Buna baxmayaraq Azərbaycanda xarici müəssisələrdə olduğu kimi layihələr tam sığortalanmır. Layihələrin icrasında yaranan ən böyük çətinlik isə pul vəsaitinin tapılmasıdır. Bunun digər səbəbi isə bazarda etibarlı sığorta müəssisələrinin olmamasıdır.

5. **İnformasiyaların tam və zəruri olmasını təmin etmək.** İnformasiya da əslində maddi əhəmiyyət daşıyır. Bu tip məlumatları şəxsi təhlillər edərək və ya gizli formada yaxud açıq-aşkar şəkildə əldə etmək mümkündür.

6. **Kapitalın məhdudlaşdırılması.** Maliyyə institutlarından biri olan banklar müəyyən ciddi hesabatlar tərtib etməklə müəyyən müəssisələrə bunu tətbiq etməkdədirlər.

7. **Ehtiyat üçün vəsaitin yığılması.** Əsasən müəssisələr layihə üzrə dəyəri 7%-dən 12%-dək artırmaqla bunu icra edirlər. Riskin baş verdiyi anda isə onun müəyyən hissəsi artıq məbləğ qədər kompensasiya edilir, yox əgər baş verməzsə şirkətin gəliri kimi əlavə ehtiyatda əks olunur.

Riskinin minimuma endirilməsi üçün ən düzgün yol seçilməli və doğru qaydada yerinə yetirilməlidir. Riskin idarə olunması dedikdə isə bu nəzərdə tutulur.

İdarəetmə sahəsində qərb təcrübəsini misal götürərək iqtisadi yüksəlişdə

kifayət qədər uğurların şahidi ola bilərik ki bu da risklərin idarə edilə biləcəyini sübut edir. Risklərin idarə olunması şirkətlərin menecmentinin bir hissəsidir və buna görə də yalnız bununla məşğul olan mütəxəssislər olmalıdır. Adətən, bu funksiyanı maliyyə menecerləri icra edirlər. Risklərin idarə olunması onların mümkün qədər azaldılma və bu yöndə əsaslı formada tədbirlər planının həyata keçirilməsi mənasına gəlir.

Fərqli sferalarda fəaliyyətdə olan müəssisələrdə bir-birinə uyğun gələn və ya gəlməyən çox sayda risklər vardır. Buna görə də onların fərqli metod və üsullarla təhlil edilib və idarə olunması lazımdır.[14, s.63]

Risklərin azaldılması ilə bağlı buyolları mövcuddur:

- risklərdən qaçmaq;
- riskin aradan götürülməsi;
- risklərin seyrəldilmə metodu;
- riskin kompensasiyası

«Riskdən qaçış» adı metoddan istifadə edən şəxslərin etməli olduqları bunlardır:

- etibarsız sayılan tərəfdaşlar, müəssisələr və ya insanlardan qurtulmaq;
- təsərrüfatla bağlı riskləri sığortalamaq;

risk dərəcəsi yüksək layihələri qəbul etməmək

«Riski ləğv etmək»adlı üsulda isə:

- a) vençur müəssisələrin meydana çıxması,
- b) risk ehtiva edən layihələrin icrasıüçün spesifikşöbələrəçəmaq

«Riskin seyrəldilməsi» adlı üsulda isə aşağıdakıproseslər icra olunur:

- çoxyönlü fəaliyyət və təsərrüfatla bağlı zonalara keçid almaq;
- alış-satışla bağlı yerləri artırmaq;
- investisiyaların diversifikasiyası;
- komandalar arasında məsuliyyət bölgüsü;
- riskin vaxta münasib olaraq paylaşdırılması.

«Riskin kompensə edilməsi» adlı üsulda isə aşağıdakılara nəzər yetirilməlidir:

- mühitin yoxlanılması;

- xarici durumu və addımları planlaşdırmaq;
- ehtiyatla bağlı sistemlərinin təmini;
- fəaliyyətdə strateji planlaşdırma;
- effektiv marketing planlarının hazırlanışı.

Nəzəri və praktiki olaraq təsdiqlənib ki, təhlükələrə lazımi şəkil və formada məşğul olacaq şəxslər bu qanunlara uymalıdır:

- sərəncamda olan kapitaldandaha çox risk edilməməlidir;
- risklərin nəticəsinə barəsində düşünmək vacibdir;
- əzərləndə çox risk etmə təhlükəlidir;
- müsbət yönümlü qərarların izləməsi əmin olunduqda qəbul edilir, əks halda mənfəətli qərar verilməkdir;
- heç bir zamanda düşünməyə ehtiyac yoxdur, hər zaman başqayollarda mövcuddur;

Maliyyə menecerlərinin vəzifələri:

- risklərin müxtəlif növləri ilə bağlı maksimum zərərin hesablanması;
- qoyulmuş kapital ilə nəticə arasında müqayisə;
- müəssisənin müflis olmaması üçün öz maliyyə imkanlarının qarşılaşdırılması

FƏSİL 2. Əsas növ risklərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi problemləri

2.1.Kommersiya riskinin təhlili metodikası və onun təşkili ardıcılığı

Risk təhlili zamanı bir çox amillər onun məqsədi, səbəbi səviyyə və həmçinin səviyyə göstəriciləri kimi məsələlər araşdırılır.Riskin səbəbindən danışdıqda deyə bilərik ki,bu,iş və xidmətlərin proqnozlaşdırılmış gedişatına təsir göstərən plandanlənər,uzaqlaşdırıcı hadisələr nəzərdə tutulur.Onları öncədən müəyyənləşdirmək namümkün və mümkün ola bilər.

Burada risk göstəricisi isə müəyyən layihədə istənilən növ təhlükənin yaranmasının aşkarlanması deməkdir.Risk anlayışının təhlili zamanı riskin özü elə bir göstərici ilə göstərilməlidir ki,onlar müqayisə oluna bilinsin.Buna misal layihə məqsədindən kənara çıxmanı göstərə bilərik.

Risklərin təhlili prosesi mürəkkəb və eyni zamanda əməltutumlu olduğundan bir çox tədqiqatçılar onun keyfiyyət təhlililə kifayətlənirlər.Bu səbəbdən indi əsas məsələ qarışıq modellərin yaradılmasına yox,onların yəni risk amillərinin düzgün və dəqiq təsvir olunmasına, axtarışına,sistemləşdirilməsinə,təhlil edilməsi və nəzarətinə yönəldilir.

Risklərin təhlil olunmasının əsas səbəbi layihənin reallaşdırıldığı zamanda qeyri müəyyənlikləri aşkara çıxarmaq və onları qiymətləndirməkdir.Qeyri - müəyyən göstəricilər sırasına qiymətlər,məhsulun satış həcmi,xərc maddələri aiddir.Onu da qeyd edək ki,öncədən müəyyənləşdirilmiş proqnozların müsbət və mənfi olmaqla iki yöndə meyl etməsini müəyyənləşdirmək olur.

Risklərin tədqiq olunması prosesi iki istiqamətdə yerinə yetirilir.İlk öncə keyfiyyət təhlili zamanı risklərin amilləri, sahələri aşkar olunur və hər birinin dəyəri qiymətləndirilir. Bu isə qeyr-ənənəvi həmçinin yüksək adlanan risklərlə bağlıdır ki, dəqiq qiymətləndirilmədiyi zaman mənfi hallara gətib çıxarda bilər.Risklərin sistemləşdiriləcək dərəcələr üzrə sıralanması ən vacib nüanslardan biridir.

Sonrakı isiqamət isə miqdar təhlilinin bir çox üsulları ilə həyata keçirilir. Risklərlə bağlı miqdar təhlili zamanı ən vacib problem düzgün statistik məlumatlara sahib olmaq, ilkin addım isə doğru modelin müəyyənləşdirilməsidir. Reallıq model vasitəsilə ən düzgün formada əks etdirilməlidir, yalnız bu halda onun layihəyə olacaq təsiri doğru qərarlaşdırıla bilər.

İnvestisiya ilə bağlı layihələrin icrası zamanı bəzi nüanslar, yəni xammalın dəyəri, kompleksləşdirilmə üzrə tərkib hissələr, investisiyalar, satılan məhsulun və ya xidmət növünün qiyməti sabit deyil, dəyişkəndir.

Çıxış üzrə parametrlər hər zamanki kimi təsadüfi xarakter daşıyır. Risklər adətən ehtimalların paylanması əsas bilir. Daha böyük risklərdə layihə göstəricilərinin təəddüdləri də məhz o qədər böyük fərqliliklərə sahib olur.

Risklərin təhlil edilməsi zamanı aşağıda qeyd olunan mərhələlər həyata keçirilir:

- a) İnvestisiya üzrə layihələrdə əsasən dəyişkən parametrlər vacib sayılır;
 - b) Hər bir parametr üzrə iki nəticə qiymətləndirilir: ən uyğun və ən pis ssenari
- Çox vaxt nəticəyə gəlinməkdən ötrü pis sayılan ssenari əsas götürülür və son anda investisiya layihələri biznes-plan formasında işlənir.

Biznes- planlarda yuxarıda qeyd olunan bütün məsələlərə cavab tapılır.

Layihə üzrə risklərin tədqiq edilməsinin səbəbi yalnız layihənin yaxşı idarə olunmasına, o sferada praktika qazanmaq üçün deyil, həmçinin onun faydalılığının yüksəldilməsinə əsas verməkdir.

Risk təhlili anlayışının özündə ehtiva etdiyi əsas məsələlər bunlardır:

- a) Risk prosesinin başlanması haqda proqnoz vermək;
- b) Layihənin həyata keçmə prosesini modelləşdirmək, mənfi ehtimalları təhlil etmək;
- c) Risklə bağlı amilləri seçmək;
- d) Risklərin yaratdığı təsiri azaldan metodları müəyyənləşdirmək;
- e) Risk amillərinin izlənilməsi və onların düzgün istiqamətdə dəyişdirilməsi;

Layihə üzrə menecer və onun nəzarətində olan komanda üzvləri baş icraçılardır.

Risklərin təhlili zamanı işlərin görülməsi aşağıdakı ardıcılığa əsaslanır:

-Peşəkar ekspert komandasının təşkili;

- Ekspertlərlə görüş təyin edilməsi və müəyyən sualların yönləndirilməsi;
- Risklərin tədqiq metodunun müəyyənləşdirilməsi; risk amillərinin göstərdiyi təsirinin qiymətləndirilməsi;
- risklərin təsiretmə mexanizmi üzrə modelin yaradılması və aralarındakı bağlılığın müəyyən edilməsi;
- risklərin iştirakçılar üzrə bölüşdürülməsi;
- hesabatlarda təhlükələrin tədqiqi üzrə nəticələrin təhlili.

Risklərin təhlili ilə bağlı bütün yekun göstəricilərin lazımi səviyyədə olması üçün ilk olaraq doğru və dolğun informasiyaların olması labüddür.

Risklərin təhlili zamanı aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə olunur:

- layihə üzrə biznes-plan;
- maliyyə fəaliyyəti üzrə nəticələr;
- balans və balans maddələrinin açıqlaması üzrə hesabat;
- debitor borclar və kreditor borclar üzrə inventarlaşdırılma siyahısı;
- digər normativ sənəd növləri və layihə üzrə sxemlər;
- müəssisə əmlakının qiymətləndirilməsi üzrə sənədlər və s.

Biznes- planda risklərin təhlili nəticələrini özündə əks etdirən bölmə olmalıdır və istənilən hər bölmənin yenidən təkrar olunması yolverilməzdir.

İşin digər tərəfi isə biznes-planda bununla bağlı standart bir qaydanın olmamasıdır.

Adətən investorların cəlb olunması üçün bank vasitəsilə bu əməliyyatlar maliyyələşdirilirdi. İndi isə layihələrin maliyyələşdirilməsi kombinə formasında həyata keçirilir.

Şirkət öz şəxsi kapitalı ilə bərabər əlavə olaraq cəlb etdiyi avans kapitalı üçün də faiz ödəyir. Şirkət kapital qoyuluşu xarakteri daşıyan hər növ qərar qəbul etdiyi zaman onun avans kapitalı üzrə qiymət rentabellik göstəricisindən R az olmalıdır. Yəni, $R > Q_a$ olduğu zaman layihə qəbul olunan sayılır, $R < Q_a$ olduqda qəbul edilməyən və $R = Q_a$ olduqda isə burada gəlir və yaxud zərər baş vermir.

Araşdırmalara əsasən layihələrin cəlb edəcəliyini artıran əsas göstərici rentabellik səviyyəsinin investor kapitalının qiymətindən, məsələn,

qısamüddətli bank krediti üzrə faizlərdən yuxarı olmasıdır. Adətən, rentabellik göstəricisinin bank krediti üzrə faizdən artıq olması müsbət qiymətləndirilir ki, onun vasitəsilə layihə risklərinin kompensə edilməsi mümkün olur.

Bu amilin üstün cəhəti sonrakı dövrlərdə pul vəsaiti daxilolmalarının dəyər göstəricilərinin cari vaxtda itməsinin nəzərə alması, mənfi xüsusiyyəti isə maliyyələşmə göstəricilərinin həcmi barədə düzgün təəssurat yaratmamasıdır.

Əsas növ risklərin təhlilində daha çox istifadə olunan metodlar aşağıdakılardır:

həssaslığın təhlili metodu;

- ssenarilərlə bağlı təhlil metodu;
- mühasibat metodu;
- analoq şirkətlər metodu.

Həsaslıqla bağlı təhlil zamanı yoxlanılan göstəricilərin hər birinin təhlükə dərəcəsinin fərqlənməsi ardıcıl olaraq fərdi qayda üzrə müəyyən edilmişdir. Hər dəfə fərqlənən dəyişənlərdən ancaq birinin qiyməti planlaşdırılan faizə uyğun tərəddüd edir və sonradan qəbul olunmuş meyar üzrə yeni göstəricilər hesablanır.

Beynəlxalq təcrübədə maliyyə informasiyasının elementlərindən biri olan və maliyyələşdirilən layihələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan zərərsizlik nöqtəsi təhlilindən geniş istifadə edilir.

Bu cür layihə «sərt» qiymətləndirməyə icazə verən ən sadə üsulu hesab edilir.

Zərərsizliyin təhlili dedikdə istehsal prosesi zamanı istehsalınmaya dəyəri, həcmi, və eləcə də mənfəətin dəyişməsi əsasında bu tip göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

İstehsalın, xərclər və mənfəətin həcmi arasında olan tarazlaşdırılmış nisbəti araşdırmaq, son yekunda isə xərcləri ödəmək üçün lazım olan satış həcmi müəyyən etmək təhlilin əsas məqsədidir.

Zərərsizliyin təhlilinin aparılması özündə real proseslərin modelləşdirilməsini təcəssüm etdirir və sonrakı ilkin şərtlərə uyğun aparılır:

-Bir tərəfdən bu satışın, digər yandan isə istehlak olunan istehsal resurslarının qiymətinin dəyişməməsinə;

-Müəssisə xərclərinin sabit xərclərə (istehsalın həcmindən asılı olmayaraq) və həmçinin dəyişən xərclərə (istehsalın həcmindən dəyişməsinə mütənasib olaraq dəyişən) bölünməsi;

-Satış həcmi və ondan yaranan gəlirlər arasındakı əlaqəlilik;

-İstehsal həcmi üzrə yuxarıda qeyd olunan nüanslarla bağlı yaranan tənəzzül nöqtəsinin olması;

-Satışın həcmi ilə istehsalın həcmi arasındakı bərabərliyin olması;

-Bir neçə məhsul buraxılışı zamanı məhsul çeşidinin dəyişməzliyi.

Analitik yanaşma satışın həcmindəki dəyişkənliyin mənfəətə necə təsir etməsini nəzərdə tutur.

Burada dəyişənlər arasında olan əlaqəni müəyyən edən elementlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

məhsulun qiyməti ;

məhsul vahidinin birinə düşən dəyişkən xərclər ;

məhsul vahidinin birinə düşən sabit xərclər .

İkinci hal isə yuxarıdakı göstəricilər arasında olan əlaqənin qrafiki təsvir olunmasıdır. Belə ki, satışın həcmi burada xüsusi nöqtəni istehsalın böhranlı nöqtəsinə (zərərsizlik nöqtəsinə) xarakterizə edir. Burada satışın ümumi həcmi bütün xərclərin ödənilməsini təmin edir. Artıq belə bir vəziyyətdə müəssisə nə bir mənfəət qazanmış, nə də ki, zərər əldə etmiş olur.

Başqa cür izah etsək, məhsulun satışından əldə olunmuş gəlir onun tam maya dəyərinə (xərclərin yekununa) bərabər olur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ilkin şərtlərin möhkəm sistemi ilə hesablamaların həm sabit, həmçinin dəyişən xərclərə uyğun aparılması son yekun göstəricilərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Həssaslığın təhlilinin digər metodu riyazi proqramlaşdırma məsələləri hesab olunur.

Xalis diskonlaşdırılan gəlir adlanan amil bu modelə sadə və funksional analoq kimi göstərilə bilər. Onun sağ hissəsinin məhdudlaşdırılmış miqdarı olaraq pul ifadəsində layihənin resurslarının limitlərindən istifadə etmək olar. Bu məsələdə qeyri-məlum kəmiyyət layihədəki məhsulun və ya xidmətinin ümumi həcmnin dəyəri olacaqdır.

Riyazi proqramlaşdırmada olan “ikilik nəzəriyyəsinə əsasən” verilən məlumatlara əsasən ikitərəfli baxış məsələsini qurmaq olar ki, bunun nəticəsində də əldə edilən ikili dəyişənlər (kölgəli yaxud gizli adlandırılan, sərtləşdirilmiş dəqiq qiymətlər) istifadə olunan nadir resursların alternativ qiymətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Layihədə tətbiq olunan həssaslığın təhlili zamanı uyğun olaraq hər dəyişənin həcmində dəyişikliklər baş verir. Ancaq bir dəyişənin qiyməti faizlərin proqnozlaşdırılmış ölçüsünə uyğun dəyişir ki, bunun nəticəsində də istifadə olunan amilin yeni səviyyəsi hesablanılır. Sonra isə hadisə barəsindəki amilin faizinin dəyişikliyi qiymətləndirilir eləcə də həssaslıq göstəricisi hesablanılır. Burada faiz dəyişikliyinə- dəyişənin hər bir faiz qiymət dəyişənliyi nisbətində bərabər olur. Bu üsulla yerdə qalan digər göstəricilərin hamısı üçün həssaslıq göstəricisi hesablanılır.

Bir sonrakı addımda isə aparılan hesablamalara əsasən nəticələrdən istifadə edərək dəyişənlərin vacibliyi səviyyəsi üzrə ekspert sırası yaratmaq olar. Məsələn, yüksək dəyişənlər, orta, yüksək olmayan dəyişənlər və aşağı dəyişənlər.

Eyni zamanda, dəyişənlərin proqnozlaşdırılan dəyərinin ekspert qiymətinin ardıcılığı da yaradılır (yuxarı, orta, aşağı). Ən son olaraq, ekspert layihə üzrə ən az riskli və ən çox riskli olan dəyişənlər aşkar edilir və həssaslıq matrisi yaradılır.

Belə ki, bizə aydındır ki, həssaslığın təhlili ekspert metodunun bir neçə mərhələlərindən ibarətdir. Bundan əlavə, dəyişənlər arasında olan əlaqə təhlil olunur. Həssaslığın təhlilini aparmaq üçün təsvir edilən metodologiya 4.2 və 4.4 sayılı cədvəllərdə verilən məlumatlara əsaslanaraq investisiyalasdırılmış və

kifayət qədər işlənilmiş digər konkret üsulları təklif etməyə imkan verir.

Cədvəl 4.2

**Risk yoxlanması üzrə istifadə olunan layihə meyarları reytinginin
aşkarlanması**

<i>Dəyişənlər (X)</i>	<i>X-in dəyişməsi, %-lə</i>	<i>XDG-nin dəyişməsi %-lə</i>	<i>XDG-nin dəyişmə %-in X-in dəyişmə %-inə nisbəti</i>	<i>Reyting</i>
<i>Faiz norması</i>	2	5	2,5	3
<i>Dövriyyə Kapitalı</i>	1	2	2	4
<i>Qalıq dəyəri</i>	3	6	2	4
<i>Dəyişən xərclər</i>	5	15	3	2
<i>Satış həcmi</i>	2	8	4	1
<i>Satış qiyməti</i>	6	9	1,5	5

Cədvəl 4.3

Layihə üzrə həssaslıq meyarları və düşünülmən dəyişənlər

<i>Dəyişənlər (X)</i>	<i>Həssaslıq</i>	<i>Proqnozlaşdırılan Ehtimallar</i>
<i>Satış həcmi</i>	<i>Yüksək</i>	<i>Aşağı</i>
<i>Dəyişən xərclər</i>	<i>Yüksək</i>	<i>Yüksək</i>
<i>Faiz norması</i>	<i>Orta</i>	<i>Orta</i>
<i>Dövriyyə kapitalı</i>	<i>Orta</i>	<i>Yüksək</i>
<i>Satış qiyməti</i>	<i>Aşağı</i>	<i>Aşağı</i>

Cədvəl 4.4**Həssaslıq və öncədən müəyyənəndilmə barədə matrisi**

Dəyişənlərin həssaslığı Dəyişənlərin qabaqx. cadan müəyyən edilməsi	Yüksək	Orta	Aşağı
Aşağı	I	I	II
Orta	I	II	III
Yüksək	II	III	III

4.4-cü qrafikdə yer tapan cədvəl həssaslıq səviyyəsi üzrə göstəriciləri üfüqi istiqamətdə, şaquli istiqamətdə isə dəyişən kəmiyyətlərin qabaqcadan müəyənləşdirilən səviyyələrini ehtiva edən bir matris hesab olunur. Yəni, yuxarıdakı qrafikdə təhlil üzrə yekun nəticələrə əsasən bütün amil göstəriciləri matrisdə öz yerlərini tapır.

Həssaslığın və öncədən müəyyən olunma səviyyəsinə əsasən bölgü matrisdə doqquz tərkib hissədən ibarətdir ki, onların da hər birinin sahələrə uyğun paylaşdırılması mümkündür.

Risqlərin təhlil olunması prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün gələcəklə bağlı qərarlar verilməli və bu məqsəd üçün konkret təkliflər lazımdır. Belə ki, amillərin qeyd olunan sahələrə uyğun gəlməsi buna kömək edir.

Beləcə, birinci sahə yəni, matrisin soldakı yuxarı küncü amillərin düşdüyü sonrakı mərhələdir.

Qeyd olunan amillərdəki dəyişikliklər layihədə olan xalis diskontlaşdırılan qiymətin həssaslıq göstəricisini artırır və bu zaman da amillərin «qabaqcadan müəyyən olunması» özlərinin ən minimum dəyərini almalı olur.

2-ci sahə isə ikinci dərəcəyə malik matris dioqanalı üzərində olan tərkib hissələrdən təşkil olunur və oradakı amillərin tərəddüdü prosesinə ayrıca diqqət lazımdır.

Bununla bağlı olaraq bütün amillərin ən yüksək kritikliyə malik olan qiymətləri hesablanmalıdır.

Son olaraq matrisin sağ hissədə aşağıda yerləşən üçüncü sahəsini nəzərdən keçirə bilərik. Bu sahə sərfəlilik cəhətdən ən uyğun sahədir. Onu da bildirək ki, qeyd olunan sahədə yerləşən elementlərin təhlil olunmasına elə də ciddi bir ehtiyac yoxdur, belə ki, bu sahə elementlərinin risk dərəcəsi olduqca aşağı hesab olunur.

4.4-cü cədvəldəki məlumatlara əsasən verilən misalımızda hər bir sahə üzrə bölgü belə formalaşır: növbəti dövrlərdə satış həcmi göstəricisinin tədqiq olunması ehtiyacı yaranacağından o ilkin sahədə yer tutur; layihələrin reallaşdırılacağı vaxt dəyişkən xarakterli xərclər, faiz dərəcələri, satış üzrə qiymətlər, dövryyə kapitalı və s.kimi nüanslara xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq da onlar ikinci sahədə yerləşdirilməlidir.

Öncədən müxtəlif eksperlər tərəfindən araşdırılmış hissələr tədqiq olunmağa ehtiyac olmadığından üçüncü sahədə yerləşdirilir.

Həssaslıq təhlili üzrə yeni metodun bir sıra üstünlüklərinə aşağıdakılar aiddir;

- a) şəffaflığa malik olduğundan nəzəri əsasdan hesablama aparılması sadə və asan başa gəlir;
- b) proseslə bağlı yekun nəticələr riyazi və eləcə də iqtisadi əsasda real olurlar;
- c) yekun göstəricilər ağlabatan və inandırıcı olur;

Bütün sayılanlar bu üsulun geniş istifadə olunmasına əsas verir.

Həssaslığın tədqiq olunması üzrə bu metod bütün üstünlüklərə baxmayaraq çatışmazlıqlara da sahibdir.

Bu çatışmazlıqlara misal olaraq bu üsulun amillərdən yalnız birinin tərəddüdünə meyilli olmasını misal göstərə bilərik.

Qeyd edilən əsas digər amillərin də asılı olaraq dəyişilməsiylə əlaqəlidir.

Risqlərin kəmiyyət təhlili zamanı rastımıza çıxan digər bir üsul isə ssenarilərin tədqiq olunması ilə bağlı metoddur. Beləliklə, qeyd olunan metod vasitəsilə risklərin yaradılmasına səbəb olan amillər eyni zamanda paralel olaraq dəyişdirilməklə həssaslıq göstəricisinin təhlil olan əksiklikləri aradan götürməyə əsas verir.

Əslinə baxanda bazarda investisiyalaşdırılan layihə təhlükələrinin tədqiqinin bu metodu özlüyündə həssaslıq təhlili metodları toplusunu ehtiva edir. Qeyd olunan metodlarla risklərin tədqiqi zamanı layihə üzrə bütün dəyişənlər toplusunun bir vaxtda heç bir ziddlik olmadan dəyişilə bilməsi müşahidə olunur.

Yekunda layihə əsasında pul vəsaitləri axınıyla xarakterizə olunan bütün ilkin dəyişənlərinin intərəddüdlərinin layihə faydalılığına göstərdiyi effekt müəyyən edilir. Sözügedən üsulun

ən önəmli əhəmiyyəti parametrlərdəki uyğunsuzluqların əlaqəli formada nəzərdə saxlanılması yoluyla hesablana bilməsidir.

Mövcud variantlar əsasında azından üç məqsəduyğun senari qurula bilər:

ən çox ehtimal olunan pessimist və optimist;

Pessimist xarakterli ssenarilərin yaradılması reallığı əks etdirən qiymətlərlə müqayisə edildikdə dəyişə bilən

amillərin dəyərinin müəyyən olunmuş effektiv dərəcəyə qədər pisləşməsi ilə

bağlıdır. Amillərin əldə edilmiş qiymətlərinə əsasən (məsələn: məhsulun

qiyməti; istehsal həcmi göstəricisi; investisiyalar, cari məsrəflər, vergi ilə bağlı ödəmələr və d.) biznes layihəsinin faydalılıq səbəblərinin kəmiyyət ölçüləri hesablanır.

Faydalılıq səbəblərinin miqdarının baza qiymətləri ilə müqayisə olunan zamanı

lazımi təkliflər əldə olunur. Qeyd olunan təkliflərin əsasında əhəmiyyətli şərtlər dayanır:

-hesablanmış qiymətlər layihənin səmərəliliyindən kənarda yerləşsə də optimist variantda layihənin sonradan araşdırılması məqsədilə saxlanılması ehtimalı yoxdur (məsələn: layihələrin xalis diskontlaşdırılmış qiymət göstəricisi normaldır).

-ssenarilərin pessimist variantı (məsələn, xalis diskontlaşdırılmış qiymətinin

müsbət olması) məsul şəxslərə mövcud layihə üzrə qəbul oluna bilinməsi barədə d

üçüncülər

formalaşdırmağa əsas verir.

Beləcə, həssaslıq təhlili və ssenarilərin təhlili metodlarının hər biri təhlükələrin təhlil edilməsinin bir-birini izləyən mərhələlərdir. Ssenarilərin təhlil olunması metodu və asitəsilə həssaslıq təhlili metodu üzrə olan bəzi çatışmazlıqlar aradan götürülə bilər. . Bunu da qeyd etməyimiz uyğun olardı ki, xalis diskontlaşdırılan gəlir göstəricisinin uyğun dərəcədə olması zamanı ssenari metodu daha effektiv sayılır. Bütün bunlara baxmayaraq, adətən ekspertlərin investisiyalaşdırılan layihə riskləri təhlilində proseslə bağlı müxtəlif gedişatlara rast gəlinə bilər.

Mühasibatlıqın betası üsulu. Bu üsul istənilən fond üzrə indeks qiymətindən asılı olmaqla müəssisənin cəmi daxilolmalarının aktivlərinə bölünməsinə bərabər indeksin dəyişməsinin reqressiya xəttinin qurulmasına əsaslanır. Mühasibatlıq betası reqressiya xəttinin əyilməsi bucağına deyilir.

Mühasibatlıq betası göstəricisi maliyyə üzrə statistika aparən hər hansısa dövlət yaxud müəssisə üçün nəzəri əsasında hesablanıla bilər.

Sual doğuran məsələ mühasibat betasının investisiya layihəsinin bazar riskini necə göstərə bilməsidir.

Ekspertlərin bir çoxunun əldə etdikləri xülasə birdir: kiçik mühasibatlıq betasına malik olan müəssisələr böyük ölçülü mühasibatlıq betasına sahib olan layihələr üzrə müqayisədə daha kiçik bazar betasına sahibdir.

Mühasibatlıq betası və kapital qoyuluşu layihələrinin təhlili zamanı müəyyən eyniliklər vardır.

Yeganə fərqlilik isə dəyişən kimi digər amillərin istifadə edilməsidir.

Firmadaxili riskin hesablanmasında dəyişən şirkətin layihələrinin orta gəlirliyidirsə, mühasibat betasının hesablanmasında bu fond indeksidir.

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi investisiya layihələrinin riskinin təhliliylə bağlıdır.

Layihə, eyni zamanda, yuxarı fərdi və aşağı korporativ riskə malik ola bilər.

Amma elə bir meyar yoxdur ki, hansı riskə daha çox üstünlük verilə bilər sualına cavab verə bilsin.

Analoq şirkətlər metodu. Maliyyə təhlilçiləri fərdi xüsusiyyətləri olan şirkət seçdikdə aşağıdakılara istinad edirlər:

- Sadəcə bir növ məhsulun istehsal edilməsi məqbul hesab olunur;
 - müəssisələrin fəaliyyət sferası ilə investisiya layihələri uyğun olur;
 - kapital qoyuluşu layihəsinin büdcə rəqəmi ilə müəssisənin həcmi müəyyən olunur
- Başqa sözlə, analoq kimi seçilmiş firma təhlil olunan investisiya layihəsi ilə daha çox kəşifən xarakteristikaya malik olmalıdır.

İstədiyimiz kriteriyalarda müəssisənin tapıldığını fərz edək.

Sonrakı mərhələdə kapital qoyuluşu layihələrinin həyata keçirilməsinin bazar riski nin oxşar müəssisənin fəaliyyət risklərinə eyniolmağı hesab olunur.

Beləliklə, tədqiq olunan şirkət üçün investisiya layihəsinin reallaşdırılması riskini tapmaq olur. Analoji müəssisələr üsulunun tətbiqində ən böyük çətinlik isə uyğun məhsulların istehsalı ilə məşğul olan şirkətin tapılmasındadır. Normalda müəssisələr nadirən digər istehsalatla bağlılığı məhsul istehsal edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, bu metoddan hər zaman istifadə etmək mümkün deyildir.

2.2. Maliyyə riskinin təhlili və qiymətləndirilməsi problemləri

Gələcək dövrdə baş tutacaq hadisələrin indiki gündə dəqiq şəkildə bilinməməsi bu hadisələrlə bağlı verilmiş qərarların gözlənilən nəticəsini əldə etməmək təhlükəsini əmələ gətirir. Bu cür təhlükə hər hansı maliyyə sahəsində fəaliyyətlə məşğul olan investorların qəbul edəcəkləri qərarlara da aid olunur ki, bu zaman investisiya ilə məşğul olan şəxslərbir sıra yollarla qeyd olunan təhlükədən qorunmağa səy göstərirlər.

İnvestisiya alternativlərinin arasında daha az təhlükəli olan variantın seçilməsi özünü qorumanın bir yolu kimi göstərilə bilər, və ya sözügedən təhlükənin miqyasından asılı olaraq investisiya yatırımından daha yüksək bir ölçüdə səmərənin əldə olunması istənilə bilər. Bu zaman az və ya çox təhlükəli olan investisiya yatırımının seçilməsindən asılı olmayaraq, qeyd olunan variantlardan yüksək ölçüdə səmərə əldə edilməsi üçün təhlükənin böyüklüyünün ölçülməsi

vacibdir.

Risqlərin təhlili prosesində onun səbəbi, amili, səviyyəsi və səviyyəsinin göstəricisi anlayışları fərqləndirilir. Risklərin səbəbi dedikdə işlərin nəzərdə tutulmuş gedişinə yayındırıcı şəkildə təsir edən planlaşdırılmayan hadisə başa düşülür. Qeyd olunan hadisələrin qabaqcadan görülməsi mümkün ola və ya da olmaya bilər.

Risk amili deyən zaman konkret bir layihənin həyata keçirilməsində hər hansısa bir riskin formalaşması səbəblərinin aşkar olunması şərti anlaşılır. Risk amillərinin təhlil edilə bilməsi üçün risklərin özləri müqayisə oluna bilən göstərici ilə ifadə olunmalıdır. Ona layihənin məqsədindən yayınılma ehtimalının kəmiyyət ölçüləri nümunədir [14, s.125].

Bu amilləri ikiyə ayıra bilərik, bunlar - təhlil edilməsinə cənnəvvəlcədən bilinənlər və digərləri.

Təhlükələrin təhlil olunması olduqca ağır və qarışıq olduğundan tədqiqatçılar çox zaman keyfiyyətin təhlil edilməsiylə kifayətlənirlər. Bu səbəblə, vacib güc hazırda mürəkkəb model qurulması üzrə yox, risk amillərinin düzgün və dəqiq təsvirinə, sözügedən amillərin axtarışına, həmçinin sistemləşdirilməsinə, təhlilinə və idarə edilməsinə yönəldilir.

Layihə risklərinin təhlil edilməsinin məqsədi yalnız layihənin daha çox optimal şəkildə idarə olunmasına, bu sahə üzrə təcrübə qazanılmasına nail olunması deyil, həmçinin onun səmərəlilik göstəricisinin yüksəldilməsidir.

Risqlərin təhlil olunması zamanı təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- risk hadisələrinin yaxınlaşması və başlanmasının müəyyən ölçüdə proqnozlaşdırılması;
- risk amillərinin seçilməsi;
- layihənin reallaşdırılma prosesinin modelləşdirilməsi;
- xoşagəlməz hadisələrin başvermə ehtimallarının qiymətləndirilməsi;
- onların təsirini minimumlaşdırmağa imkan verən üsulların seçilməsi, yaxud müvazinətləşdirici tədbirlərin təklik olunması;

- risk amillərinin dinamikasının izlənilməsi və onların lazımi istiqamət üzrə dəyişilməsi;
- risk dərəcələrinin azaldılmasınayönəlmiş tədbirlərin görülməsi və s.

Risk məfhumu özündə hadisələrin mümkün nəticələrinin alınması ilə bağlı obyektiv mümkünlük ölçüsü anlayışını ehtiva edir. Sözügedən ölçü hər hansısa bir hadisəylə bağlı keçmiş göstərici və məlumatların elmi üsulların köməkliyi ilə təhlil olunması ilə təyin edilir. Subyektiv mümkünlük ölçüsünün təyini zamanı heç bir tarixi göstəricilərə əsaslanılmır.

Təsərrüfat fəaliyyətilə məşğul olan zaman sahibkarların qarşılaşdıqları riskləri ümumi olaraq 3 qrup kimi göstərmək olar.

Qeyd edilən qrupların hər birini özünəməxsus risk növləri təşkil edir: maliyyə, investisiya və kommersiya riskləri.

I qrupa , yəni maliyyə riskləri qrupuna aşağıda göstərilən risk növləri aid olunur:

- Valyuta əsaslı riskləri;
- kredit əsaslı riskləri;
- portfel adlı risklər;
- faiz

1. Valyuta riskihansısa bir valyutanın digər valyuta ilə münasibətdə məzənnədəyişikliyini özündə əks etdirir. Eyni zamanda, xarici iqtisadi və kredit əməliyyatları həyata keçirilən zaman və yaxud təsərrüfat subyektinin xarici ölkə ərazisindəinvestisiya siyasəti apardığı zaman milli valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar valyuta xərcləri və gəlirlərinin əldə edilməsi ehtimalını əks etdirir.

Müəssisələrinbütün növlərində dəyişən valyuta məzənnələri və faiz normalarının tərəddüd etməsi nəticəsində bu riskə doğru meyillilik olur.

Valyuta risklərinə aşağıdakı meyarlarıtəsir göstərir:

- maliyyəönlüqərarlar;
- ödəniş balansı ilə bağlı statistika;

Risk həyatımızın hər sahəsində qarşımıza çıxdığı kimi xüsusilə də iqtisadi sferada çox böyük önəm daşımaqdadır.

- Bütün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkət və müəssisələr mənfəətlərini maksimumlaşdırarkən bir çox müxtəlif risklə qarşılaşırlar. Bu risklərin tanınması, ölçülməsi və təsirli bir şəkildə idarə olunması vacibdir. Bu çalışmanın məqsədi də riskləri adlandıraraq, risk idarəetməsi mərhələlərinin nələr olduğunu və hansı risk qrupları üçün hansı analiz üsullarının istifadəsinin vacibliyi barədə məlumat verməkdir.

- Kifayət qədər azadlaşan beynəlxalq sferada müəssisələrarası əməkdaşlığının artması, bir sahə üzrə müxtəlif rəqib şirkətlərin mövcudluğu və beləliklə risk ehtimallarının artması da risklərin öyrənilməsi, adlandırılması və düzgün üsullarla idarə olunmasını öz növbəsində vacib etmişdir.

- Məlum məsələdir ki, risklər qaçınılmazdır və onların düzgün idarə olunmaması ciddi mənada itkilərə yol açmağa bilməkdədir. Son illərdə yaranan böhran və digər iqtisadi tərəddüdlər risklərin idarə olunması anlayışını da ön plana çəkmişdir. Risk sözünün məğzini başa düşmək üçün "müəyyən iqtisadi fəaliyyətdə zərərə uğramaq ehtimalı" ifadəsini işlədə bilərik.

- Müəssisələrdə, xüsusilə də maliyyə qurumlarında vacib rol oynayan risklərin idarə olunması yaxından izlənilməkdə və dərinlən öyrənilməkdədir. Risklər adətən mənfəəti təəssüratlar yaratsa da, düzgün və uğurlu formada idarə olunduğu zaman hətta müəssisələrin rentabelliyyətində artmasına kömək edən metoddur. Əməliyyat valyutarisklərini, başqasözlə, sövdələşmə risklərini pul vəsaitlərinin nəzərdə tutulan ölçüdə daxil olmasına mübadilə məzənnəsində dəyişikliklərin bilavasitə təsiretməsinə nəticəsində zərər yaranması, yaxud mənfəətin əldə edilməməsi ehtimalı kimi xarakterizə etmək olar.

- Göstərilən xidmətlərin və yasa tərtibatlarının xaricində və öz ölkəsində ödənməsi arasında ən əsas fərqləndirici, beynəlxalq əməliyyatlarda isə daha çox valyuta növündən istifadə olunur. Translyasiya valyutariskləri müxtəlif ölkələrin ərazisində fəaliyyətdə olan qırmüəssisələrinə müəssisəyə maliyyə balansını barədə hesabatı sonradan təqdim edildikdə öz passiv və aktivlərinin valyuta ilə göstərilməsi sonucunda qazancın və yaxud zərərlərin yaranma təhlükəsidir.

Ədəbiyyatlardakı risklərdən hesabat , yaxud balans riski kimi adlandırılır. Sözün ədəbiyyat riski əsasən formalaşma əsası kimi müxtəlif ölkə valyutalarında ifadə edilmiş aktivlər və passivlərin araslarında uyğunluğun olmamağıdır. Fərqli valyutalardan hesabatları aşağıda adı çəkilən səbəblərə əsasən baş müəssisəyə görə əsas olan valyutaya çevrilib hesablanacaqdır:

- bir ümumi hesabatın hazırlanılmasının vacibliyi; müəssisə fəaliyyətində yekun səmərəliliyin qiymətləndirilməsi.

- Valyuta nəticələrinin riskləri , başqa sözlə iqtisadi valyuta ilə əlaqəli riskləri dedikdə mübadilə məzənnəsində dəyişikliklərin firmanın iqtisadi vəziyyətinə arzuolunmaz şəkildə təsir etməsinin mümkünlüyü başa düşülür.

- İqtisadi valyuta nəticələri riski əmtəə dövriyyəsi həcmində qısalması, yaxud amil, məhsul və mallara müəssisənin məhsul istehsalı qiymətlərinin daxili bazardakı qiymətlərə nisbətən dəyişməsi, dövlətin həyata keçirdiyi siyasət, yaxud inflyasiyanın nəticələrinə əsasən əmək ödənişləri üzrə artımların dayandırılması, oxşar məhsulların istehsalçıları arasında rəqabətin səviyyəsinin dəyişməsi kimi məsələlər ilə bağlıdır.

- Kredit riski borcaluya kreditin verilməsi sonrasındakı müəyyən nəticənin əldə edilməsi ehtimalını, kredit müqavilələrinin şərtləri və müddətlərinə uyğunluqla, kredit üzrə yaranan əsas və faiz borcu borclu tərəfindən vaxtında qaytarılması ehtimalını göstərməlidir.

- Bu risklərdə aşağıda göstərilən özünəməxsus növlər ayırd edilir: del-kredere riski yaxud da kreditin qaytarılmaması; lizinq əməliyyatlarının əsasında risklər; forfeit. Depozitlə risklər; faktoring əməliyyatları;

- Kreditin qaytarılmamağı ilə olan risk.

- Kreditlə bağlı xidmətlərin ən çox yayılmış növləri arasında təminatlılıq, ardıcılılıq, faiz normaları, verilməsi qaydaları və s.-dir.

- Başqa sözlə ifadə etsək, risklər pul, qiymətli kağızlar, qiymətli metallar, xarici valyuta əmanətləri ilə bağlı daxili və xarici maliyyə bazarlarında qarşıya çıxan biləcək müxtəlif növ qeyri-müəyyənliklərdən qaynaqlanan zərərlərdir.

- Bununla əlaqədar olaraq, risklərin idarə olunması yarana biləcək zərərlərin

qarşısını almaq üçün onların sağlam formada aşkarlanmasını, tədbirlərin müəyyən edilməsini, aktiv qərarların alınmasını vacib edən anlarda isə sürətli və doğru nəticələrin çıxarılmasını mümkün edən sistemlərin yaradılmasını özündə ehtiva edir. İqtisadi risklər gözləniləndən daha aşağı gəlirlərdə və ya daha yüksək xərclərdə özünü göstərə bilər.

- Risklərin idarə olunmasının ilkin və bəlkə də ən əhəmiyyətli mərhələsi onun tanınması, yəni elmi cəhətdən əsaslandırılmasıdır.

- Bu zaman əsas məqsəd risklərin müəyyən qruplar halında birləşdirilərək öyrənilməsi və qeyd edilən qruplar üzrə risklərə nəzarətin ən optimal variantının seçilə bilməsinin mümkünlüyüdür.

- Beləki, hər bir növ riskin öz spesifik idarə olunma metodu mövcuddur. Risklərin idarə edilməsi təşkilatın sərmayəsi və mənfəətinə təhdidlərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesidir.

- Risklər xalis və spekulativ olmaqla iki yerə ayrılır. Bu təhdidlər və ya risklər, maliyyə qeyri-müəyyənlik, hüquqi öhdəliklər, strateji idarəetmə səhvləri, qəzalar və təbii fəlakətlər daxil olmaqla, müxtəlif mənbələrdən yaranı bilər. Riskdən qaçınmaq. Bütün riskin tamamilə aradan qaldırılması nadir hallarda mümkün olsa da, riskdən qaçınma strategiyası zərərli bir hadisənin bahalı və zərərli nəticələrindən qaçınmaq üçün mümkün qədər çox təhlükə törətmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

- Risklərin azaldılması. Şirkətlər bəzən müəyyən risklərin şirkət proseslərinə təsir göstərə biləcəyini azaltmağa qadirdirlər. Bu, ümumi layihə planının və ya şirkət prosesinin müəyyən aspektlərini düzəltməklə və ya onun əhatə dairəsini azaldaraq əldə edilir.

- Risk mübadiləsi. Bəzən risklərin nəticələri paylaşılıb və ya bir neçə layihənin iştirakçıları və ya biznes bölmələri arasında bölüşdürülür.

- Risk, satıcı və ya iş ortağı kimi üçüncü bir şəxsə də paylana bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və uçota alınması problemləri həm nəzəriyyədə, həm də idarəetmə təcrübəsində əhəmiyyətli yer tutur. Əksərən idarəetmə qərarları risklərin mövcudluğu şəraitində baş tutur ki,

bunun da ən böyük səbəbi informasiyanın tam olmaması, qarşılıqlı tendensiyaaların və müəyyən təsadüfilik ünsürlərinin mövcudluğudur.

- Bu zaman istənilən nəticənin əldə olunmasında qeyri-dəqiqlik və etibarsızlıq meydana çıxır ki, bu da əlavə xərc və itkilərin yaranmasına səbəb olur.

- Risklərin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı ortaya çıxır. Risk-proqnozlaşdırılan variantla müqayisədə daha az gəlirin əldə olunması və ya itkilərin yaranması ehtimalıdır.

- Sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı təşəbbüskarlar müxtəlif növ risklərlə qarşılaşırlar ki, bu risklər yaranma yeri və vaxtı, onları əmələgətirən daxili və xarici faktorlara görə fərqli olur və beləliklə də onların həlli üsulları da müxtəlifdir. Bir qayda olaraq, bütün növ risklər bir-birilə əlaqəlidir və sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirləri böyükdür. Bu hallar ən optimal qərarların verilməsini çətinləşdirir və risklərin dərinədən təhlilini tələb edir.

- risklərin klassifikasiyasının əsas elementləri aşağıdakılardır;

- Risklər yaranma vaxtına görə retrospektiv, cari və perspektiv risklərə bölünür. Retrospektiv risklərin analizi, onların xarakteri və azaldılması yolları haqqında daha çox məlumatın olması cari və perspektiv riskləri proqnozlaşdırmağa imkan verir.

- Riskin amillər üzrə təsnifatı onu iki yerə bölür: iqtisadi və siyasi risklər. Siyasi risklər siyasi mühitin dəyişməsinin sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirlə ölçülür, məs, (ölkə ərazisində hərbi əməliyyatlar, malların digər ölkələrə çıxarılmasının qarşısının alınması, sərhədlərin bağlanması və s.)

- İqtisadi risklər ölkənin və ya müəssisənin iqtisadiyyatında yaranan əlverişsiz dəyişikliklərlə bağlıdır. İqtisadi risklərin ən geniş yayılmış növləri hansılar ki, onların tərkibində bazar konyunkturısının dəyişilməsi, balanslaşdırılmayan likvidlik, idarəetmə səviyyəsinin dəyişilməsi və s. kimi ən özəl risk növləri cəmlənib və təcrübədə onların ayrılması olduqca çətinidir.

Iqtisadiyatda maliyyə risklərini qiymətləndirə bilmək üçün tətbiq olunan üsulların geniş sistemi işlənib hazırlanmışdır.

Risklərin uçota alınması növlərinə görə daxili və xarici uçotunu misal göstərə bilərik.

Xarici risklərə müəssisənin fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olmayan risklər aiddir.

Daxili risklər müəssisənin birbaşa fəaliyyətilə əlaqədardır.

Bu risklərin səviyyəsinə müəssisə rəhbərliyinin işgüzar fəallığı, optimal marketing strategiyasının seçilməsi, istehsal potensialı, texniki təchizat və ixtisaslaşma səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı, təhlükəsizlik texnikası və s. aiddir.

Nəticələrinə görə risklər spekulyativ və xalis olmaqla iki yerə bölünür.

Riskin dərəcəsi dedikdə gözlənilən itkinin bu itkinin baş vermə ehtimalına hasili başa düşülür.

Beləliklə, iqtisadi riskisəhv qərarın nəticəsində yaranmış mümkün itki və bu qərarı reallaşdırmağa çəkilmiş xərclərin cəmi təşkil edir.

Qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan ekspert metodları riskləri ekspertlərin rəylərinə əsasən proqnozlaşdırmağa və təhlil etməyə imkan verən metodlar qrupudur.

Xalis risklər (ədəbiyyatda onlara bəzən sadə və ya statik risklər də deyilir) bununla xarakterizə olunur ki, onlar, demək olar ki, həmişə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zərər daşıyır. Xalis risklərin səbəbi təbii fəlakətlər, müharibələr, bədbəxt hadisələr, cinayət əməlləri, təşkilatın fəaliyyət qabiliyyətsizliyi və bir çox başqa şeylər ola bilər.

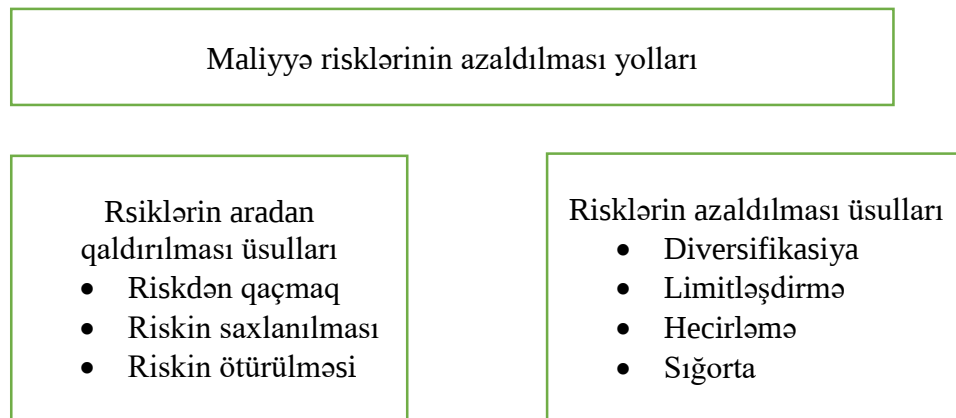
Ekspert rəylərini ümumiləşdirməyə imkan verən əldə edilmiş qiymətləndirmənin dürüstlüyü səviyyəsi ekspertlərin ixtisas səviyyəsindən, onların yürütdükləri mühakimələrin müstəqilliyindən, həmçinin ekspertizanın aparılması üçün metodiki təminatdan asılıdır. Bu zaman alınmış kəmiyyətlərin doğruluq göstəricilərindən biri də ekspert rəylərinin razılaşdırılma əmsalıdır.

Qiymətləndirmə zamanı istifadə edilən statistik metodların mahiyyətini sahibkarlıq fəaliyyətinin analogiya təşkil edən növlərində olan itkilərin statistikasının öyrənilməsi, müəyyən səviyyədə itkilərin yaranma tezliyinin

müəyyənləşdirilməsinə təşkil edir. Spekulyativ risklər (ədəbiyyatda onlar bəzən dinamik və ya kommersiya riski kimi də adlandırılır) bununla xarakterizə olunur ki, onlar gözlənilən nəticə ilə müqayisədə həm zərərli nəticələrə, həm də əlavə mənfəət gətirə bilər.

Spekulyativ risklərin səbəbləri bazar konjunkturasının, valyuta kurslarının, vergi qanunvericiliyinin və s. dəyişməsi ola bilər.

Riskin ən çox təsnifatlı qrupu sferalar üzə olanıdır. Bunun isə əsasında sahibkarlıq fəaliyyəti durur. Risklərin idarə olunmasını risk hadisələrinin gerçəkləşməsinə müəyyən ölçüdə proqnozlaşdırmağa və bu cür hadisələrin göstərəcəyi mənfəət nəticələrinə aradan qaldırılmasına və ya azaldılmasını mümkün qılan metodların, tədbir və fəndlər incəmi kimi seçiyyətləndirmək olar.

Şəkil 2.1. Risklərin idarə edilməsi sistemi

Risklərdən qaçmaq dedikdə, sadəcə olaraq, risk ilə əlaqəli fəaliyyətlərdən kənarlaşmaq deyil, olmur. Ancaq bu hərdənəldə olunacaq gəlirdən imtina etmə vəziyyəti şəklində qiymətləndirilə bilər.

Maliyyə sahəsinə aid risklərinin bu istiqamətdə neytrallaşdırılması daha radikal hesab olunur.

Risklərin saxlanması dedikdə şüurlu şəkildə risklərin investorun hesabında

saxlanılması anlaşılır. Bu zamanhesab edilir ki, investisiya edən şəxs xüsusi vəsaitlərin hesabına mümkün risklər itarazlaşdırıla bilər.

Risklərin ötürülməsi isə baş verə biləcək risklər üzrə məsuliyyətin digər bir tərəfə, məsələn, sığortaedən şirkətə ötürülməsini ifadə edir.

Müasir iqtisadi təcrübədə risklərin ötürülməsi aşağıda göstərilən əsas istiqamətlərdə aparılır:

- Risklərin faktoring müqaviləsinə əsasən ötürülməsi;
- Risklərin həvalə edilməsi müqaviləsinin bağlanılmasına əsasən ötürülməsi;
- Risklərin xammal, material təchizatçılara ötürülməsi;
- Risklərin birja sövdələşmələri bağlanılmasına (xecirləmə) əsasən ötürülməsi;
- riskin sığortalanması.

Risk dərəcəsi göstəricisinin azaldılması deyən zaman, itkilərin həcmi və baş vermə ehtimalının aşağı salınması anlaşılır. Risklərin azaldılması üsulların əzər yetirək.

Diversifikasiya dedikdə, investisiyalaşdırılmış vəsaitin öz aralarında əlaqəli olmayan fərqli kapital qoyuluşunun obyektləri arasında olan bölgü prosesi başa düşülür.

Diversifikasiyanın köməklili ilə fərqli fəaliyyət növlərində kapitalın bölgüsü olan zaman risklərin bir qisminə qaçmaq mümkün olur.

Məsələn, hansı sabircəmiyyətdə olansəhmin əvəzinə investorun 5 fərqli səhmdar cəmiyyətində səhmalması, gəlirin qazanılma ehtimalında orta hesabla 5 dəfəlik artım, müvafiq şəkildə risk dərəcəsinin 5 dəfə azalmasına səbəbolur.

Limitləşdirmə dedikdə, müəssisənin risk xərclərində son hədd məbləğnin müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Kredit və borclar verildikdə, əmtəələrin kredit vasitəsilə satışı zamanı, kapital qoyuluşunun həcmi müəyyənləşdirən zaman və s. limitləşdirmə tətbiq edilir.

Özünüsığortalama dedikdə, o başa düşülür ki, təsərrüfat subyekti sığorta şirkətində sığortalanmaq əvəzinə özünüsığortalamanı üstün hesab edir. Bunun nəticəsində də sığortalanmaya görə kapitalda qənaət edilir. Risklərin xüsusi təzahürlərini yalnız onları hansı subyektin həyata keçirməsi deyil, eyni zamanda bu fəaliyyətin hansı sahəyə aid olması da təyin edir. Adətən sahibkarlıq fəaliyyətinə aşağıdakı növ risklər aid olur:

istehsal- sahibkarlar adətən sahibkarlıq alətlərindən, əmək əşyalarından, işçi qüvvəsindən birbaşa şəkildə istifadə edərək məhsul, xidmət, mənəvi dəyərlər və s. istehsal edir və istehlakçılar üçün satışa çıxarır.

kommersiya-bəzən sahibkarların tacirrolunda çıxış edərək hazırlanmış malları birindən alıb digərlərinə satışını həyata keçirirlər.

Buzaman malların alış qiymətilə satış qiyməti arasında fərqləndirici əldə olunur.

Bu əməliyyatın köməkliyi ilə real əmtəənin alınma vaxtından xeyli əvvəl alış qiymətinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaranır.

Azalmaya xecirləmə əməliyyatı ilə (təcili kontraktların satılması) əmtəələrin qiymətlərinin gələcək dövrlərdə mümkün azalmasından sığortalanmağa nail olunur.

Maliyyə- kommersiya sahibkarlığının xüsusi növü mövcuddur hansı ki, buzaman alqı-satqı predmeti kimipul və qiymətli kağızlar və ya alıcıya verilən kredit çıxış edir. Maliyyə sahibkarlığı zamanı mənfəət faizlər və əlavə kapitalın alınması yolu ilə əldə edilir.

Qeyd olunan xüsusiyyət adətən tam əhatəli deyildir, belə ki, buna bütün fəaliyyətlərini bu əhatədə cəmləşdirən bankları misal göstərə bilərik.

Vasitəçilik- sahibkar özü məhsulu istehsal etmir və ya satmır, sadəcə əmtəə-pul əməliyyatlarında əmtəə-pul mübadiləsi prosesində əlaqələndirici olaraq çıxış edir. Burada sahibkarın rolu sadəcə qarşılıqlı maraqları olan iki tərəfin birləşdirilməsidir.

Bu fəaliyyəti nəticəsində də sahibkar mənfəət əldə edir.

Şirkətin bazarda uğurlu yerə sahib olması bir çox hallarda insanın əməlinə asılı

olur. Kadrlardan səmərəli şəkildə istifadə olunması heyətin seçiminin keyfiyyətli aparılmasından, təlimlərin intensiv olmasından, motivasiya mexanizmindən və əmək kollektivinin inkişafından birbaşa asılı hesab olunur.

- Təşkilatın strukturunun optimallaşdırılması sığorta- bu zaman sahibkar müəyyən haqq müqabilində sığortalıya gözlənilməz fəlakətlər nəticəsində əmlakına, dəyərlərinə gələ biləcək mümkün zərərlər üzrə kompensasiya ödəniləcəyinə zəmanət verir.
- Sığortaçı isə yalnız müəyyən hallarda geri qaytarılan xidmət haqqı alır.
- Kommersiya riski sahibkar tərəfindən istehsal olunan və ya alınmış mal və xidmətlərin satışı prosesində meydana çıxan risklərdir. Əgər onlardan imtina edilərsə, bu rəqabətdə üstünlüklər itirilməsinə və təşkilatın tədricən müflisləşməsinə səbəb ola bilər.
- Qeyd etmək lazımdır ki, bu kor-koranə şəkildə hər hansı yeni metodikanın izlənilməsinin zəruri olması mənasını vermir, çünki təşkilatlarda hər zaman idarəetmədə keyfiyyətin yüksəldilməsi və onun təkmilləşdirilməsi kimi proseslər həyata keçirilməlidir.

İqtisadiyyatda daha yüksək nəticələrin əldə edilməsi məqsədilə risklərin azaldılmasında bir metoddan yox, sözügedən metodların qrupundan istifadə olunur.[42, s.25].

2.3. Müəssisənin müflisləşməsi riskinin təhlili və diaqnostikasının metodiki problemləri

Müəssisənin müflisləşməsi riskinin uğurlu təhlili yalnız aşağıdakı əsas çıxış nöqtələri əsasında mümkündür:

1. Təhlilin əsasında müəssisənin mümkün olan daha uzun müddət ərzində müşahidəsinin nəticələri dayanır
2. Təhlil zamanı istifadə edilən hesablama formaları müəssisənin həqiqi maliyyə vəziyyətini əks etməlidir.

3. Təhlil üçün yalnız bu müəssisənin müflisləşməyə **aidiyyəti** baxımından daha çox kritiklik səviyyəsinə malik göstəricilər istifadə olunur. Bu isə qərar verən şəxs (QVŞ) yalnız müəssisənin maliyyə vəziyyətini deyil, onun sahədə mövqeyini də dəyərləndirdiyi zaman mümkündür.
4. Təhlili həyata keçirən şəxs nüfuzlu müflisləşmə statistikasına malik olmalı, həmin statistika bu müəssisənin müflisləşməyə aidiyyəti üzrə – sahənin, ölkənin və təhlil aparıldığı müddət baxımından yoxlanılmalıdır.

Yuxarıda sadalananların hamısı ekspert-analitikin bu müəssisənin aid olduğu sahə miqyasında nəyin “yaxşı”, nəyin “pis” olduğu haqqında təsəvvür yaratmalı olduğundan xəbər verir.

Belə ki, məsələn, qiymətli kağızlara investor səhm qiymətinin müəssisənin bu səhmdən gəlirləri üzrə açar münasibətinin iqtisadiyyatın aid olduğu sektorunun eyni münasibətilə nisbətində diqqət yetirməlidir. Belə məlumat demək olar ki bütün iri amerikan maliyyə internet-saytlarında mövcuddur, bəzilərinə isə, məsələn, saytda², göstəricilərin iki səviyyəsinin qarşılaşdırılması təqdim edilir və bu səviyyələrin bir-birindən hansı keyfiyyət səviyyəsində olduğuna dair nəticə çıxarılır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə münasibətdə maraqlı şəxslərin tam və yenilənən statistika ilə təmin edilməsi problemi müvəffəqiyyətlə həll olunub. Belə ki³, Amerikanın 9000 səhmdar cəmiyyəti təsniflənmiş və 9 sahəyə və 31 sənaye iqtisadi qrupa aid edilmişdir. Bu qruplardan hər biri üzrə qrupa daxil olan bütün məssisələrin orta ölçülmüşü kimi əldə edilən qrup fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinin geniş spektri üzrə məlumat əlçatandır. Müqayisəli təhlil üçün bu cür miqyaslı baza QVŞ-ə əmin qərarlar qəbul etmək imkanını verir. Rusiyada oxşar iş yeni başladığı üçün, göstəricilərin təsnifatı zamanı daha çox statistikaya deyil, müəssisələrin maliyyə təhlili sahəsində çoxillik təcrübəyə malik ekspertlərin rəyinə əsaslanmaq lazımdır.

İndi isə göstərilən təhlil problemlərinin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində necə həll olunduğunu nəzərdən keçirək.

Müflisləşmə təhlükəsinin mövcud təhlil metodları

Müəssisənin müflisləşmə riskinin təhlilinə ən geniş yayılmış yanaşma aşağıdakılardan ibarət **Altmanyanaşmasıdır**:

1. Bu ölkə və zaman intervalına görə müəssisənin ayrı-ayrı aliyyə göstəriciləri dəsti formalaşır ki, bunların ilkin təhlil əsasında müflisləşmə xüsusiyyətinə daha yüksək aidiyyəti var. Fərz edək ki, bu göstəricilərin N sayı var.
2. Qeyd edilmiş göstəricilərin yaratdığı N-ölçülü məkanda araşdırılmış statistikanın məlumatlarına əsasən müvəffəqiyyətli müəssisələri müflis-müəssisələrdən ən yaxşı şəkildə ayırd edən hipersəth keçirilir. Bu hipersəthin tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$Z = \sum_{i=1}^N \alpha_i \times K_{i,j} \quad (1)$$

burada K_i –mühasibat hesabatlılığı göstəricilərinin funksiyalarıdır, α_i –çəkinin təhlili nəticəsində əldə olunanlardır.

3. Səthin paralel daşınmasını həyata keçirərkən (1) səthin ayırdığı bu və ya digər altsahəyə düşən müvəffəqiyyətli və müvəffəqiyyətsiz müəssisələr sayının necə yenidən bölüşdürülməsini müşahidə etmək olar. Müvafiq olaraq, Z_1 və Z_2 hədd normativlərini müəyyən etmək olar: $Z < Z_1$ olduqda, müəssisənin müflisləşmə riski yüksəkdir, $Z > Z_2$ olduqda, müflisləşmə riski aşağıdır, $Z_1 < Z < Z_2$ olduqda isə, müəssisənin vəziyyəti müəyyən edilə bilmir.

1968-ci ildə **Edvard Altman** tərəfindən işlənib-hazırlanmış bu yanaşma ilə həmin il onun özü tərəfindən ABŞ iqtisadiyyatına münasibətdə tətbiq edilmişdir. Nəticədə məşhur düstur meydana gəlmişdir:

$$Z = 12K_1 + 1.4K_2 + 3.3K_3 + 0.6K_4 + 1.0K_5 \quad (2)$$

burada:

K_1 = xüsusi dövriyyə kapitalı/aktivlərin cəmi;

K_2 = paylaşıdırılmamış gəlir/aktivlərin cəmi;

K_3 = faizlər ödənmədən öncəki gəlir /aktivlərin cəmi;

K_4 = xüsusi kapitalın bazar dəyəri / borc kapitalı;

K_5 = satışların həcmi /aktivlərin cəmi.

Altmanın interval qiyməti: $Z < 1.81$ olduqda – müflisləşmə ehtimalı yüksəkdir, $Z > 2.67$ olduqda – müflisləşmə ehtimalı aşağıdır.

Daha sonra **(1983)** Altman öz yanaşmasını səhmlərinin qiyməti bazarda təyin olunmayan şirkətlərə yaymışdır. Bu halda nisbət (2) aşağıdakı şəkildə alınıb

$$Z = 0.717K_1 + 0.847K_2 + 3.107K_3 + 0.42K_4 + 0.995K_5 \quad (3)$$

Burada K_4 borc kapitalına münasibətdə xüsusi kapitalın balans dəyəridir. $Z < 1.23$ olduqda, Altman yüksək müflisləşmə ehtimalını təyin edir.

Diskriminant təhlil metodu da adlandırılan Altman yanaşması sonralar Altmanın özü və onun davamçıları tərəfindən bir sıra ölkədə (İngiltərə, Fransa, Braziliya, və s.) tətbiq edilmişdir. Belə ki, məsələn, Böyük Britaniya üçün **Toffler və Tisşou^a**, aşağıdakı asılılıq əldə etmişlər:

$$Z = 0.53K_1 + 0.13K_2 + 0.18K_3 + 0.16K_4 \quad (4)$$

burada

K_1 = satışdan gəlir / qısamüddətli öhdəliklər;

K_2 = dövriyyə kapitalı / öhdəliklərin cəmi;

K_3 = qısamüddətli öhdəliklər / aktivlərin cəmi;

K_4 = satışların həcmi / aktivlərin cəmi.

$Z > 0.3$ olduqda, tədqiqatçılar müflisləşmə ehtimalının aşağı olduğunu qəbul edir.

Daha bir neçə analogi model sırasını təqdim edək:

Lis modeli:

$$Z = 0.063K_1 + 0.092K_2 + 0.057K_3 + 0.001K_4 \quad (5)$$

burada

K_1 = dövriyyə kapitalı / aktivlərin cəmi;

K_2 = satışdan gəlir / aktivlərin cəmi;

K_3 = paylaşdırılmamış gəlir / aktivlərin cəmi;;

K_4 = xüsusi kapitalın bazar dəyəri / borc kapitalı.

$Z < 0.037$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı yüksəkdir.

Çesser modeli:

$$P = \frac{1}{1 + e^{-Z}} \quad (6)$$

burada

$$Y = -2.0434 - 5.24K_1 + 0.0053K_2 - 6.6507K_3 + 4.4009K_4 - 0.07915K_5 - 0.102K_6 \quad (7)$$

K_1 = tez reallaşdırılan aktivlər / aktivlərin cəmi;

K_2 = satış həcmi / tez reallaşdırılan aktivlər;

K_3 = ümumi gəlir / aktivlərin cəmi;

K_4 = borc kapitalı / aktivlərin cəmi;

K_5 = əsas kapital / xalis aktivlər;

K_6 = dövriyyə kapitalı / satış həcmi.

$P > 0.5$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı yüksəkdir.

Rusiyada Altman yanaşmasının tətbiqinin ilk təcrübəsi nisbətən yeni işlənib-hazırlanmış **Davidova-Belikov⁶ modelidir**:

$$Z = 8.38K_1 + 1.0K_2 + 0.054K_3 + 0.63K_4 \quad (8)$$

burada

K_1 = dövriyyə kapitalı / aktivlərin cəmi;

K_2 = xalis gəlir / собственный капитал;

K_3 = satış həcmi / aktivlərin cəmi;

K_4 = xalis gəlir / maya dəyəri.

$Z < 0$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı yüksəkdir ($0.9 - 1$), $0 < Z < 0.18$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı yüksəkdir ($0.6 - 0.8$), $0.18 < Z < 0.32$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı ortadır ($0.35-0.5$), $0.32 < Z < 0.42$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı aşağıdır ($0.15-0.20$), $Z > 0.42$ olduqda, müflisləşmə ehtimalı əhəmiyyətli deyil (0.1 -dək).

Bir sıra ölkələr üçün əldə edilən məlumatların müqayisəsi göstərir ki, Сопоставлениеданных, полученныхдлярядастран, показывает, Z – bağlamada çəkilər və hədd intervalı $[Z_1, Z_2]$ yalnız ölkədən ölkəyə deyil, bir ölkə daxilində ildən ilə də fərqlənir (10 illik təhlil ərzində Altmanın ABŞ müəssisələrinin vəziyyəti haqqında nəticələrini müqayisə etmək olar). Belə alınır ki, Altman yanaşmasının ilkin məlumatlarda variasiyalara davamlılığı yoxdur. Altman və davamçıların əsaslandıqları statistika reprezentativ olsa da, o, hadisələrin seçiminin statistik həmcinsliyi xüsusiyyətinə malik deyil. Statistikanın istehsal edilmiş bir partiyadan radiodetalların seçiminə tətbiq edilməsi bir məsələdir, onun

müxtəlif təşkilati-texniki spesifikasiyaya, unikal bazar taxçasına, strategiya və məqsədlərə, həyat silsiləsi fazalarına malik olan başqa şirkətlərə münasibətdə tətbiq edilməsi isə başqa məsələ. Burada hadisələrin eynicinsliyi və, müvafiq olaraq, ehtimal metodlarının tətbiqinin, ümumiyyətlə, “müflisləşmə ehtimalı” termininin mümkünlüyü şübhə altında qalır⁷.

Altman metodlarının istifadəsi zamanı çox vaxt qədərindən artıq saxlanmalar baş verir. Maliyyə analizi üzrə tərcümə ədəbiyyatında, o cümlədən də müxtəlif rusiya kompilyasiyalarında 1968-ci ilin Altman düsturuna rast gəlmək olar, və bu nisbətən gözlənilən müflisləşmənin təhlilində mümkünlüyü haqqında heç bir söz deyilmir. Eyni şəkildə Altman düsturunda istənilən digər çəkilər də dayana bilər, və bu da ilkin çəkilər kimi, rusiya spesifikasi münasibətində eyni dərəcədə ədalətli ola bilər.

Təbii ki, müəssisənin maliyyə muxtarlığı səviyyəsi yüksək olduqca onun müflisləşmədən uzaq olmasını gözləyə bilərik. Altman yanaşması əsasında bütün monoton asılılıqlar bunu ifadə edir. Lakin həqiqətdə bu məsafənin nə qədər uzaq olması barədə sual çox güman ki, rusiya müflisləşmələrin təmdəyərli statistikasını peyda olduqda da həll olunmayacaq. Altman yanaşması o zaman mövcud olma hüququna malikdir ki, həyatda qalma/müflisləşmə hadisələrin eynicinsliyi və representativliyi mövcud olsun. Lakin bu metodun əsas məhdudlaşması keyfiyyətli statistika problemi deyildir.

Məsələ ondadır ki, klassik ehtimal – ayrı bir obyektin və ya hadisənin xarakteristikası deyil, hadisələrin ümumi məcmusunun xarakteristikasıdır. Ayrı müəssisəni nəzərdən keçirərək, biz onun tam qrupa olan münasibətini təsvir edirik. Lakin istənilən müəssisənin unikalılığı ondan ibarətdir ki, o, hətta ən zəif şanslarda da həyatda qala bilər. Müəssisənin taleyinin vahidliyi tədqiqatçını müəssisəyə daha diqqətlə yanaşmağa, onun unikalılığı, spesifikasiyalarını izah etməyə, oxşarlığı axtarmamağa, əksinə, fərqləri müəyyən etməyə və təsvir etməyə itələyir. Bu yanaşmada statistik ehtimala yer yordur. Tədqiqatçı intuitiv olaraq bunu hiss edir və müflisləşmənin proqnozlaşdırılması aksentini (təmdəyərli statistikanın

yoxluğunda qəhvə falına çevrilən) müəssisəni müflisləşmə vəziyyətindən ayıran məsafənin müəyyən edilməsi ilə əmələ gələn vəziyyətin tanınmasına keçirir.

“Keyfiyyət” yanaşması adlandırı biləcəyimiz yanaşmalar da məhz elə bu istiqamətdə inkişaf edir.

Onlar müflisləşməyə doğru inkişaf edən biznesə məxsus ayrı-ayrı xarakteristikaların öyrənilməsinə əsaslanır. Əgər tədqiq edilən müəssisə üçün bu cür xarakteristikalar səciyyəvidirsə, inkişafın əlverişsiz tendensiyaları haqqında nəticə çıxarmaq olar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, təhlil zamanı yalnız maliyyə göstəriciləri deyil, müəssisədə menecmentin səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər də nəzərdən keçirilir.

“Keyfiyyət” yanaşmalarından biri də **Argenti yanaşmasıdır**(sitat⁸). Onun mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

Yanaşma çərçivəsində araşdırmalar aşağıdakı fərziyyələrdən başlayır: (a) müflisləşməyə aparan proses gedir, (b) bu prosesin başa çatması üçün bir neçə il tələb olunur və (b) proses üç mərhələyə bölünə bilər:

Çatışmazlıqlar. Müflisləşməyə doğru gedən şirkətlər illərlə bir sıra çatışmazlıqlar nümayiş etdirir, və bu çatışmazlıqlar faktiki müflisləşmədən çox daha öncədən bəlli olur.

Xətlər. Bu çatışmazlıqların yığılması nəticəsində şirkət müflisləşməyə aparan xətəyə yol verə bilər (çatışmazlıqları olmayan şirkətlər müflisləşməyə aparan xətlər etmir).

Əlamətlər. Şirkət tərəfindən yol verilən xətlər yaxınlaşan borcunu ödəyə bilməmənin bütün əlamətlərini üzə çıxarır: göstəricilərin pisləşməsi (“yaradıcı” hesablamaların köməyi ilə gizlədilmiş), pul çatışmazlığı əlamətləri. Bu əlamətlər çox vaxt beş ildən on ilədək müddətə uzanmış müflisləşmə prosesinin son iki-üç ili ərzində təzahür edir.

Müəyyən şirkətin A-hesabının hesablanması zamanı ya Arqentiya əsasən xalların miqdarını, ya da 0 qoyulmalıdır – ara dəyərlərə yol verilmir. Hər mərhələnin hər faktoruna müəyyən miqdarda ball verilir və birləşdirilmiş göstərici – A-hesab hesablanır.

Müflisləşmənin proqnozlaşdırılması üçün A-hesab metodu cədvəl 1-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1

<i>İndikatorlar</i>	<i>Sizin ball</i>	<i>Arqentiya əsasən ball</i>
Çatışmazlıqlar		
Avtokrat müdir		8
Direktorlar şurasının sədri eyni zamanda müdirdir		4
Direktorlar şurasının passivliyi		2
Direktorlar şurasında daxili ziddiyyətlər (bilik və bacarıqlardakı fərqlər səbəbindən)		2
Zəif maliyyə müdiri		2
Orta və aşağı bənd peşəkar menecerlərin çatışmazlığı (direktorlar şurasından kənarda)		1
Uçot sisteminin çatışmazlıqları: Büdcə nəzarətinin olmaması		3
Pul axınları proqnozunun olmaması		3
Xərclərin idarəetmə uçotu sisteminin olmaması		3
Dəyişikliklərə (yeni məhsulların, texnologiyaların, bazarların, əməyin təşkili metodlarının, və s. meydana gəlməsi)		15
Maksimal mümkün ball yekunu		43
“Keçid ballı”		10
<i>Əgər yekun 10-dan artıqdırsa, idarəetmədəki</i>		

<i>çatışmazlıqlar ciddi xətalara gətirib çıxara bilər</i>		
<u>Xətalər</u>		
Borc kapitalının həddindən artıq yüksək payı		15
Biznesin çox sürətli inkişafı səbəbindən dövriyyə vasitələrinin çatışmazlığı		15
İri layihənin mövcudluğu (bu layihənin müvəffəqiyyətsizliyi şirkəti ciddi təhlükəyə düşür edir)		15
Maksimal mümkün ball yekunu		45
“Keçid ballı”		15
<i>Əgər bu mərhələdə yekun 25-ə bərabər və ya daha çoxdursa, şirkət müəyyən riskə düşür olur.</i>		
<u>Əlamətlər</u>		
Maliyyə göstəricilərin pisləşməsi		4
“Yaradıcı mühasibat uçotunun” istifadəsi		4
Müvəffəqiyyətsizliyin qeyri-maliyyə göstəriciləri (keyfiyyətin pisləşməsi, əməkdaşların “döyüş ruhunun” düşməsi, bazar payının azalması)		4
Tənəzzülün son əlamətləri (məhkəmə iddiaları, qalmaqallar, istefalar)		3
Maksimal mümkün ball yekunu		12
Maksimal mümkün A-hesabı		100
“Keçid ballı”		25
Əksər müvəffəqiyyətli şirkətlər		5-18

Ciddi çətinliklərlə üzləşən şirkətlər		35-70
Əgər balların cəmi 25-dən artıqdırsa, şirkət yaxın beş il ərzində müflisləşə bilər. A-hesab nə qədər böyük olarsa, bu, daha tez baş verə bilər.		

Həmçinin, keyfiyyətli yanaşmalardan biri olaraq, müəssisənin mümkün müflisliyinin dəyərləndirilməsi üçün kritik göstəricilər siyahısını ehtiva edən (sitat⁹) **audit təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi üzrə Komitə tövsiyyələri (Böyük Britaniya)** də qeyd etmək lazımdır. Qərb audit şirkətlərinin işlənilib-hazırlanmalarına əsaslanaraq və bu işlənilib-hazırlanmaları biznesin milli spesifikasiyasına uyğunlaşdıraraq, V.V.kovalyov¹⁰ aşağıdakı iki səviyyəli göstəricilər sistemini təklif etmişdir.

Birinci qrupa əlverişsiz cari dəyərləri və ya əmələ gələn dəyişikliklər dinamikası yaxın gələcəkdə mümkün maliyyə çətinliklərindən, o cümlədən də müflisləşmədən xəbər verən meyar və göstəricilər aiddir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- əsas istehsal fəaliyyətində təkrarlanan əhəmiyyətli itkilər;
- müddəti keçmiş kreditor borcunun müəyyən kritik səviyyəsini keçmə;
- uzunmüddətli kapital qoyuluşunun maliyyələşmə mənbələri qismində qısamüddətli borc vəsaitlərinin həddindən artıq istifadəsi;
- pula çevrilə bilmə qabiliyyəti əmsallarının sabit aşağı dəyərləri;
- dövriyyə vəsaitlərinin xroniki çatışmazlığı;
- vəsait mənbələrinin ümumi cəmində borc vəsaitləri payının təhlükəli sərhədlərdək artması;
- düzgün olmayan reinvestisiya siyasəti;
- borc vəsaitləri ölçülərinin müəyyən edilmiş limitlərdən kənara çıxması;
- investorlar, kreditorlar və səhmdarlar qarşısındakı öhdəliklərin xroniki şəkildə yerinə yetirilməməsi (borcların vaxtında qaytarılması, faiz və dividendlərin ödənilməsi münasibətdə);

- müddəti keçmiş debitor borcunun yüksək xalis çəkisi;
- normativdən xaric və istifadəsiz malların və istehsal ehtiyatlarının mövcudluğu;
- bank sistemi müəsisələri ilə münasibətlərin pozulması;
- nisbətən əlverişsiz şərtlərdə yeni maliyyə resursları mənbələrinin istifadəsi (məcburi);
- istehsal prosesində istismar müddəti keçmiş avadanlığın istifadə edilməsi;

İkinci qrup meyarları və göstəriciləri ehtiva edir, əlverişsiz dəyərlər mövcud maliyyə vəziyyətinə kritik olaraq qiymətləndirmək üçün əsas vermir. Eyni zamanda, müəyyən şərtlərdə və ya effektiv tədbirlər görülməməsi vəziyyətində vəziyyət kəskin şəkildə pisləşə bilər. Bunlara aiddir:

İdarəetmə aparatının əsas işçilərinin itkisi;

- məcburi dayanmalar, eləcə də istehsal və texnoloji proseslərin pozulması;
- Şirkətin fəaliyyətinin kifayət qədər şaxələndirilməməsi, yəni maliyyə nəticələrinin avadanlıq, aktiv növü və s. kimi hər hansı bir xüsusi layihəyə həddindən artıq asılılığı;
- proqnozlaşdırılan uğur və yeni layihənin rentabelliği üzərində həddən artıq maraq;
- müəssisənin məhkəmə icraatına gözlənilməz nəticələrlə iştirakı;
- əsas kontragentlərin itirilməsi;
- müəssisənin texniki və texnoloji yeniləşdirilməsini qiymətləndirmək;
- təsirsiz uzunmüddətli razılaşmalar;
- müəssisənin bütövlükdə və ya onun əsas bölmələri ilə əlaqəli siyasi risk.

Bu kriteriyaların kritik dəyərlərinə gəldikdə, sektor və alt-sektor üzrə ətraflı məlumatlandırılmalı, onların inkişafı isə müəyyən statistik məlumatların yığılmasından sonra həyata keçirilə bilər.

Müəssisənin müflisləşmə mərhələlərindən biri də maliyyə sabitliyidir. Bu mərhələdə pul ilə çətinliklər, iflasın bəzi erkən əlamətləri, hər hansı istiqamətdə balansın strukturunda qəfil dəyişikliklər baş verir. Bununla belə, xüsusi bir həyəcana aşağıdakılar səbəb olmalıdır:

hesablarda pul vasitələrinin kəskin azalması (yeri gəlmişkən, pul vasitələrinin artımı sonrakı kapital qoyuluşlarının yoxluğuna şahidlik edə bilər);

- debitor borcunun artımı (əgər hazır məhsulun ehtiyatlarının artmasıyla müşayiət olunursa kəskin düşmə həmçinin satışla çətinliklərdən xəbər verir);
- debitor hesablarının qocalması;
- debitor və kreditor borcunun balanssızlığı;
- satış həcmələrinin azalması (satış həcmələrinin kəskin artması da əlverişsiz ola bilər, çünki bu halda müflisləşmə satın almalarda, sərmayə xərclərində düşünülməmiş bir artım varsa gələcək borcların balanslaşdırılmasının nəticəsi ola bilər; bundan əlavə, satış həcmələrinin artması müəssisənin ləğv edilməsindən əvvəl məhsulların atılmasını göstərir).

Bir müəssisənin xaricdən işini təhlil edərkən aşağıdakılar həyəcan yaratmalıdır:

- hesabatın gecikməsi (bu gecikmələr maliyyə xidmətlərinin pis göstəricisinə səbəb ola bilər);
- müəssisədə münaqişələr, rəhbərlikdən birinin işdən çıxarılması və s.

Müflisləşmə riskini təhlil etməkdə yuxarıda göstərilən metodologiyanın istifadəsi problemi müəyyən bir keyfiyyət amilinin universal tanınmış ölçü alətləri olmadığı və bu ölçü alətlərinin müəyyən dəyərlərdən faktiki dəyərlərindən kənara çıxması üçün təsnif edilməməsi ilə bağlıdır.

Hər hansı bir dövlətin prioritet vəzifəsi sabit və stabil inkişaf edən iqtisadi sistemin qurulmasıdır. İqtisadi sistemin tənzimlənməsində əsas element ölkənin inkişafını tənzimləmək üçün lazım olan ödəmə qabiliyyətinin olmaması (müflisləşmə) qanunvericiliyidir. Müasir, dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatdakı mühüm problem müflisləşmənin qarşısının alınması, vaxtında aşkarlanması və aradan qaldırılmasıdır. Bir çox sənaye şirkətinin fəaliyyəti böyük ölçüdə kreditorlar və investorlardan alınan borclardan maliyyələşdirilir, buna görə də təşkilatın menecerləri üçün və dövlət orqanlarının tənzimlənməsi üçün borclu müəssisənin sabitliyinin müəyyənləşdirilməsi mexanizminin olması çox vacibdir. Azərbaycanda iqtisadi əlaqələrin dəyişdirilməsi kontekstində yüksək dərəcə qeyri-müəyyənlik

xüsusilə xarakterikdir ki, həm xarici, həm də daxili iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində müəssisələrin müflisləşmə riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Son on il ərzində mülkiyyətin hər cür formasının çox sayda kommersiya təşkilatı iflas vəziyyətindədir. Birincisi, bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatı və dünya ictimaiyyətində böhran prosesinin başlanğıcı ilə bağlı idi. Bu baxımdan, Azərbaycanda müəssisələrin mümkün müflisləşməsinin proqnozlaşdırılması problemi bu gün çox aktualdır. Hazırda bir müəssisənin müflisləşməsinin proqnozlaşdırılmasına dair bir mexanizm seçilməsi məsələsi də aktualdır. Müflisləşmə riskinin diaqnostikası mexanizmi müəssisənin rəhbərliyinə strategiyanın formalaşdırılmasına və müəssisənin maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün operativ həllərin seçilməsinə imkan verəcəkdir. Çox vaxt müəssisənin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün yalnız müəyyən üsullar istifadə olunur, bu problem kompleks bir xarakter daşıyır. Beləliklə, tədqiqat işində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mənfi hadisələrin aşkarlanması üçün gələcəkdə müflisləşmə riskini aşkar etməyə və aradan qaldırmağa kömək edəcək hərtərəfli profilaktik diaqnostik mexanizm yaratmaq və istifadə etmək təklif olunur.

Müəssisələrin müflisləşmə riskini proqnozlaşdırmaq problemi İkinci Dünya müharibəsindən sonra inkişaf etmiş ölkələrdə, əsasən ABŞ-da ortaya çıxdı və müflisləşmə sayının güclü artması ilə nəticələndi. Müəssisələrin müflisləşmə riskini proqnozlaşdırma cəhdləri əvvəllər 1920-ci illərdə, Lough, Smith, Winakor, Fitzpatrick isə bu sahədə aktiv araşdırma aparmış, xüsusilə də müflisləşmə riskin effektiv proqnozlaşdırılması üçün vasitələr axtarmışdır. XX əsrin 60-cı illərində ciddi nailiyyətlər ortaya çıxmış və kompüter texnologiyasının inkişafı ilə nəticələnmişdir. Tipik olaraq, müflisləşmə riskini proqnozlaşdırmaq üçün yanaşmalar müəssisənin maliyyə və iqtisadi göstəricilərinin bir neçə əsas göstəricisidir. Onların köməyi ilə müflisləşmə riski ehtimalı hesablanır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin hesablanması üçün məlumat mənbələri qiymətli kağızlar üzrə açıqlanan mühasibat uçotu və bazar məlumatlarıdır.

Əsasən, müəssisənin müflisləşmə riskini proqnozlaşdırmaq üçün model qurmaq üçün alətlər çarpıcı diskriminant təhlili (MDA), çoxsaylı reqressiya analizi və log-xətti analizdir. Müflisləşmə üçün ən populyar model Lis (1972), R. Tuffler və Tischaw (1974), Alteman, Haldeiman və Nara-uhan (P. Naraulyan, Edvard 1. Alteman, Roberto G. Haldeiman); Springates (1979); Fullmer (1985); Argentina (Argentina, 1986); Meyers və Fogu (Myersi, Forgye, 1987); (Gilmoure Cohenn 1991) kimi xarici alimlər tərəfindən istifadə edilən diskriminant analizdir. Müflisləşmə tədqiqatının bir çox reqressiya modelləri Korobov Sters, Martin (Korobow-Sturh-Martin, 1976) tərəfindən tədqiq edilmişdir. Logit modelləri Ohlson (1980), Bigley, Ming və Watts (1996), Minussi və Worthington (Minussi, Worthington, 2007) və Haydarshina (2009) tərəfindən fəal şəkildə öyrənilmişdir. Rusiya müəssisələrinin müflisləşmə riskini proqnozlaşdırma problemləri bir çox rusiyalı yazar qeyd etdiyinə görə, yerli şəraitdə müflisləşmənin proqnozlaşdırılmasının tək xarici modellərini tətbiq etmək üçün çoxsaylı cəhdlər kifayət qədər düzgün nəticələr vermir [3, 4, 6, 7]. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı sənaye müəssisələrinin inkişafında əlverişsiz meylləri müəyyənləşdirmək və müflisləşmə riskini proqnozlaşdırmaq üçün bir mexanizmə ehtiyac duyur. Eyni zamanda kifayət qədər etibarlılıq dərəcəsi ilə müflisləşmə riskini proqnozlaşdırmaq üçün heç bir üsul yoxdur. Məlum metodların əksəriyyətini təsvir edən bir məlumat mənbəyi yaradılıb. Hazırda mövcud olan bütün texnika Azərbaycan şəraitində tətbiq oluna bilməz, hamısı kifayət qədər nəticələr vermir, çox vaxt bir texnika müəssisəni iflasçı sinif kimi təsnif edə bilər, digər üsul, əksinə maliyyə sabitliyi barədə danışacaqdır. Müəssisələrə dair məhdud məlumatlardan ötəri bir çox üsul tətbiq etmək çətinidir. Bir qayda olaraq, alim yalnız mühasibat uçotu hesabatları ilə işləyir, ona görə də özünü müflisləşmənin proqnozlaşdırılması üçün kəmiyyət metodları ilə məhdudlaşdırmağa məcburdur, o, keyfiyyət metodlarından və hesablama üsullarından istifadə etməyə imkan vermir.

Azərbaycan müflisləşmə institutunun gənc olması sayəsində öz metodologiyalarını yaratmaqda çətinlik çəkən müflisləşən müəssisələr üçün kifayət qədər geniş və dərin məlumat bazası yığılmamışdır. Ayırı-ayrı müəssisələrdə maliyyə vəziyyətinə

dair mühasibat uçotu məlumatlarının etibarlılığının və bunun əldə edilməsində çətinliklərin olması da mövcuddur.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəticəsi olaraq bir sıra nəticələr və təkliflər əsaslandırılmışdır ki, bunların mahiyyəti aşağıdakılardır:

1. Risk problemlərinə həsr olunmuş müasir tədqiqatların təhlili bizə riskin mənşə və mənbələrin çoxlu mənbələrinə söykənən kompleks bir hadisə olduğunu təsdiq etməyə imkan verir. Daxili və xarici iqtisadi ədəbiyyatda risk şərhinin qiymətləndirilməsindən sonra onun şərhinin aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir:
 - bu, nəticəsi qərar qəbul edən subyektin hərəkətlərinin nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi olan qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik elementidir;
 - bu, arzuolunmaz hadisənin / təsirin imkanı / ehtimalıdır;
 - bu, gözlənilən nəticəyə və ya müsbət / mənfi kənaraçıxmalar nail olma imkanı/ ehtimalıdır.

Dissertasiyada öyrənilən kateqoriyanın mahiyyətinə dair yanaşmaların təhlili riskin fənlərarası tədqiqatların predmeti olduğunu düşünməyə imkan verdi. İqtisadiyyat baxımından, bu işin məqsədi üçün aşağıdakı risk anlayışı ən münasibdir.

Risk - müəssisənin öz resurslarının bir hissəsini itirmiş, gəlirin çatışmazlığı və ya əlavə xərclərin yaranma ehtimalı və / və ya müəyyən iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi nəticəsində əhəmiyyətli mənfəət (gəlir) əldə etmək imkanındır.

Özünü tənzimləyən bir cəmiyyətə tədricən keçid gətirən bazar münasibətlərinin inkişafı təsərrüfat subyektləri tərəfindən böyük azadlıq və müstəqillik qazanmaqla bağlıdır. Özünü təmin etmə də risk deməkdir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatında risk hər hansı bir müəssisənin fəaliyyətində mövcuddur, hər hansı iqtisadi əlaqələrin ayrılmaz bir atributudur.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir dövründə müəssisənin stabil fəaliyyətinin zəiflədilməsinə səbəb olan risk faktorlarının sayı və çeşidi

artmaqdadır və bu səbəbdən risklərin idarə edilməsi funksiyası daha da vacibləşir və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ən vacib şərtlərdən birinə çevrilir.

2. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış risk təsnifatı müəyyən bir vəziyyətdə zəruri olan risklərin idarə edilməsi metodları və üsullarını tətbiq etmək üçün əlavə imkanlar yaratmaqla birgə bir sistemdə hər birinin yerini aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan verir. Göründüyü kimi, risklərin təsnifləşdirilməsinə dair mövcud yanaşmalardan ən praktik istifadə məqsədləri üçün ən məqbul qruplar, kateqoriyalar, növlər, alt növlər və risk növləri daxil olmaqla yanaşma görünür. Buna baxmayaraq, demək olar ki, bütün təsnifat yanaşmalarında, insan həyatına və sağlamlığına aid risklər, iqtisadi məzmununa uyğun olaraq dəqiq risklərə aid edilməli olan mülki məsuliyyət riskləri səhv olaraq qaçırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, risklərin hər hansı bir təsnifatı birbaşa ziddiyyət təşkil edir; bəzi risk növləri arasında ciddi bir sərhəd çəkmək çox çətindir. Bir qayda olaraq, bir çox risklər bir-birinə bağlıdır və bir səbəbdə dəyişikliklər digərində dəyişir, lakin hamısı nəticədə müəssisənin nəticələrinə təsir edir və müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin uçotunu tələb edir.

3. Risk mühitində idarəetmə funksiyasının istiqaməti və genişliyi sənayenin xüsusiyyətlərinə və təşkilatın üzləşdiyi ortaya çıxan risklərin əsas növlərinə əsaslanır.

İqtisadi ədəbiyyatda bir risk idarəetmə sisteminin yaradılmasına mövcud yanaşmaların təhlili müəllifə əsasən terminoloji xarakter daşıyan fərqləri nəzərə almağa və müxtəlif rəhbərlərin fikirlərində risklərin idarə edilməsi mərhələlərinin sayı və iqtisadi məzmununa dair bəzi mövqelərləri ümumiləşdirməyə imkan verdi. Risklərin idarə edilməsi prosesinin dörd mərhələdə həyata keçirildiyi sxemi tətbiq etmək məqsədəuyğun hesab edirik:

- mümkün zərərlərin öyrənilməsi və müəyyən edilməsi (keyfiyyət təhlili);
- zərərlərin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi (kəmiyyət təhlili);
- risklərin idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsi - riskli halların həlli yolları və üsulları;

- tətbiq və sistemləşdirmə - zərərin azaldılması proqramlarının davamlı monitorinqi, risk variantlarında dəyişikliklər, maliyyələşdirmə mexanizmlərinin inkişafı.

Risklərin idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsi baxımından risk idarəetmə vasitələrinin tərkibi və məqsədi işdə taktik nəzarət məqsədləri baxımından nəzərə alınmışdır. Bu meyarlara uyğun olaraq biz zərərlərin azaldılması və qarşısının alınması üçün metodları, eləcə də risklərin maliyyələşdirilməsi üsullarını müəyyən etdik.

4. Hər hansı başqa bir idarəetmə sistemi kimi, riskin idarə olunması da iki bölmədən ibarətdir: idarə olunan (idarəetmə obyektı) və idarə edən (idarəetmə subyektı). Bu zaman idarə olunan sistem təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə və risk reallaşan zaman onların arasında yaranan münasibətlərə təsir edən risklər məcmusudur. İdarə edən sistem isə müxtəlif üsullar və metodlar vasitəsi ilə təsərrüfat obyektinin məqsədyönlü fəaliyyətini həyata keçirir.

Bu günün perspektivindən Azərbaycanda artan sayda fəlakət problemi ilə üzləşdiyini söyləyə bilərik. Milli iqtisadiyyat obyektlərinin əksəriyyəti Sovet illərində inşa edilmiş və praktiki olanlar son illərdə 80%-i dəyişməmişdir. Bir çox tərk edilmiş obyekt, sahıbsız binalar, bir çox hələ də fəaliyyət göstərən obyektlər düzgün saxlanmır və açıq şəkildə fəvqəladə vəziyyətdədirlər. Bütün bu amillər risklərin ciddi artmasına gətirib çıxardı ki, bu da bütün dünyada daha yüksəkdir.

Böyük obyektlərdə dövlət müəssisələri təhlükəsizliyə nəzarət edir və kiçik, nəzarətsiz obyektlərə tətbiq edilməyən ətraf mühitə zərərli təsirləri nəzarət etmək üçün tədbirlər həyata keçirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İsmayılov T. Mahmudov. İ., Zeynalov İ., İqtisadi təhlil- “İqtisad Universiteti , 2011
2. Biznesin təşkil və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universitet -2011. 465
3. Ç.R. Yüzbaşıyev, “İdarəetmə təhlili”, Bakı, 2012
4. Hənifə Cəfərli İqtisadi təhlil, Bakı; - 2009
5. Çudyakov D. A., Qiymət və onun əmələ gəlməsi - Dərslik -M.: РДЛ- 2004.- 376 s.
6. İ.N.Namazəliyev “Sənaye müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi təhlil ”
7. Müslümov S.Y, Kazimov R.N “Maliyyə təhlili” dərslik Bakı, Azərnəşr -2011
8. Ağabəyov Ş. Qarayev İ. - Qiymətlərin əmələ gəlməsi. Bakı, - 2000.
9. R.Əliyev “ İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi” “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı” Bakı 2007
- 10.Yahudov X. M., “Menecmentin əsasları”
- 11.Olson D. L., Desheng Wu, “Enterprise risk management”
- 12.Zhivetin V. B., Vladimir B., “Risk and safety in economic systems”
- 13.M. Moschella “Governing risk: the IMF and global financial crises”
- 14.Zhivetin V.B., “Instute for risk problems”
- 15.A.H. Фомичев “Риск-менеджмент”
- 16.S.M.Seyfullayev, İ.M.Abbasov - “Bazar münasibətlərində iqtisadi təhlil”.
- 17.S.M.Seyfullayev, T.Ş.Zeynalov - “Bazar iqtisadiyyatı şəraitində operativ iqtisadi təhlil».
- 18.Xanhüseyn Kazımlı; Qiymətləndirilmə əsasları. Bakı-2008.

- 19.İbrahim Quliyev, Xanhäseyin Kazımlı ,. İqtisadi risqin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı: “İqtisad Universiteti” - 2011. 197-ci səh.
- 20.Бернстаин Пер. с англ М.; ОлимпБизнес Против богов :Укрощение риск , 2002. 404 с.
- 21.И.А. Бланк - Управлене финансовы рисками /. Центр Ника, Киев 20. - 599 с
- 22.Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленьческий учит. – М.: Финстатинформ, 2011.
- 23.Друкер П.Ф. Рынок: как войти в лидеры. Практика и принципы. М. 1992. С 41.
- 24.Еранатуро В .М. Экономический риск: метод ы измерени, сущность, путы снижени. Учебника. М.: 167 с
- 25.Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для вузов.М.Экономист, 2006.
- 26.Ионова А.Ф., Селезнева Н.Н «Финансовый анализ» 2010
- 27.Питер Р. РоузАнализ рисков и управление нефтегазоперискими проектами. Роснефть, 2011. 304 с.
- 28.О.А. Фирсова СПОСОБЫ ОЦЕНКИ СТЕПЕНИ РИСКА, ФГБОУ ВПО «Госуниверситет – УНПК», 2001.
- 29.Риск-менеджмент: Учеб. пособие Под ред. Е.А. Олейникова; Гончаренко Л.П., С.А. Филин. 2-е изд., стер. М.: КНОРУС, 2007. 216 с.
- 30.Татьяна Касьяненко, Галина Маховикова. Анализ и оценка рисков в бизнесе. Учебник и практикум. Юрайт, 2017. 382 с.

31. Tishaw H. Toffler R., Going-going- gone – Four (4) factors which predict Accountancy. 1978. 50–54.
32. Atakişiyev M., Şıxəliyeva N., Nurəliyeva R. “Maliyyə menecmenti” dərslik, 2010.
33. Azərbaycan Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA) Tədqiqat Mərkəzi- “Risk” jurnalı
34. Bağırov D. A., Həsənlı M.X. “Maliyyə” dərslik. Bakı, 2011
35. Шевелев А.Е., Шевелева Е.В. Риски в бухгалтерском учете: Учеб. пособие. М.: КНОРУС, 2007. 280 с
36. Turban E. Neutrally network in finance sector investing – using artificially intelligence to improvement real - world performance. Trippe., Chicago, 1996.
37. Managerial economics, 2008 Luke M.Froeb, Brian F.Mc Cain.
38. Microeconomics 7th edition. Robert S. Pinlyck. 2007